

**Driemaandelijks tijdschrift
van de Auschwitz Stichting**

Nr. 73 (september - december 2001)

Inhoudstafel

- 3 **Baron Paul HALTER en Yannis THANASSEKOS,**
Editoriaal
- 7 **Edouard DELRUELLE,** *«Van tolerantie naar solidariteit».*
- 17 **Wim SMIT,** *In de schaduw van vervolging en judeocide.
Over de mogelijke onmogelijkheid van hernieuwde joods-
Duitse relaties in het naoorlogse Duitsland.*
- 55 **Gie VAN DEN BERGHE,** *Van droom tot nachtmerrie*
- 73 **Adolphe NYSENHOLC,** *Overleven of de lege herinnering*
- 117 **Mededelingen en Pedagogische diensten van de Stichting
Auschwitz**
- 127 **Nieuwe aanwinsten en boekbesprekingen**

Baron Paul HALTER, Editoriaal

Voorzitter

Yannis

THANASSEKOS,

Direkteur

¹ José Gotovitch, «*Geheugen, geschiedenis en overheid : welke 'opdracht' ?*», in Berichtenblad SOMA, nr. 35, winter 2000-2001.

«*De plicht tot herinnering en het wetenschapsbeleid*»¹. Het was een verstandig idee van de directeur van het Studie- en Documentatiecentrum *Oorlog en Hedendaagse Maatschappij* (SOMA) om ons zijn bespiegelingen voor te leggen over het belangrijke vraagstuk van de verhouding tussen de geschiedenis en de herinnering, gezien vanuit het oogpunt van het wetenschappelijk onderzoek en de opvoeding tot burgerzin. Zeker, het debat is niet nieuw, maar het perspectief gekozen door José Gotovitch verstrekt ons opheldering over een aspect dat tot nu toe zelden aan de orde kwam : het heikele punt van de keuzes die de overheid maakt bij haar steun aan het wetenschappelijk onderzoek enerzijds en - dit om de woorden van de directeur van het SOMA aan te halen - de onstuimige aanhangers van het «*geloof van de herinnering*» anderzijds. Zo zouden inzet van en spanningen tussen geschiedenis en herinnering niet alleen behoren tot het terrein van de complexe verhoudingen die deze vormen van de weergave van het verleden - de ene «*wetenschappelijk*», de andere «*gewijd aan de herinnering*» - met elkaar onderhouden, maar zouden zij tevens een problematische en een niet minder conflictuele verlenging hebben op het vlak van de keuzes en oriëntaties van de overheid, met name bij het toekennen van subsidies. Ongetwijfeld beïnvloed door de wedloop om «*culturele rentabiliteit*» - in de zin van aandacht van de media - zouden sommigen volgens José Gotovitch geneigd zijn geschiedenis en herinnering door elkaar te halen. Het tweede zou bevoordeeld worden ten nadele van het eerste, en het risico zou zelfs bestaan dat de geschiedenis in het gedrang zou gebracht worden. Deze voor de beroepshistoricus nadelige situatie zou, naar het schijnt, al te lang geduurd heben. Ten aanzien van het dringend beroep van de voorstanders van de plicht tot herinnering zou «*de overheid*

dan ook makkelijk kunnen verwijzen naar haar goede trouw omdat zij al heeft gegeven, en soms zelfs veel heeft gegeven».

Dit advies van de directeur van het SOMA aan de overheid raakt ons in hoge mate. Niemand zal de bijdrage van het SOMA betwisten, niet alleen op wetenschappelijk vlak, maar ook voor de niet geringe inbreng bij de verschillende initiatieven gericht op het informeren en sensibiliseren van de openbare opinie en in het bijzonder van de onderwijs-wereld over de vraagstukken die onder zijn bevoegdheid vallen. Het valt dan ook niet goed te begrijpen waarom de dhr. Gotovitch zich genoopt ziet de afwezigheid van zijn instelling bij de «Keten van de herinnering» en de «Overdracht van de Fakkels» uit te leggen, zich zelfs te moeten rechtvaardigen. Over deze afwezigheid kan men zich niet verwonderen. De rol van het SOMA ligt elders. Het zijn anderen die dit soort herinneringsactiviteiten op zich genomen hebben en zij doen dit, het moet gezegd, op een bewonderenswaardige wijze.

Het komt ons evenwel toe dat het meer wezenlijke probleem dat in het betoog van dhr. Gotovitch aan bod komt ergens anders ligt. Er moet immers een onderscheid worden gemaakt tussen dit soort activiteiten - op zich noodzakelijk, en die men «gewijd aan de herinnering» zou kunnen noemen - en de bekommernissen, de projecten en de doelstellingen van de Centra, Instellingen en Stichtingen die sinds vele jaren de herinnering tot onderwerp van studie, enquête en onderzoek hebben gemaakt. Jammer genoeg zou het artikel van José Gotovitch hier tot verwarring kunnen leiden. Het gaat immers om twee zeer uiteenlopende activiteiten. De eerste categorie valt onder het instandhouden van de herinnering en de sensibilisering van het publiek, in het bijzonder van de jonge generatie. De tweede categorie wijdt zich daarentegen - zonder daarbij het pedagogische aspect te verwaarlozen - aan de bestudering van de herinnering en de getuigenis als bron die ons kan helpen bij het begrijpen van dit essentieel fenomeen dat de twintigste eeuw getekend heeft : de misdadigheid van de nazi's. «*Het tijdperk van de getuige*» - om de uitdrukking van Annette Wiewiorka over te nemen - maakt deel uit van de belangstellingssfeer van de hedendaagse onderzoekers dank zij de moedige werking van dit soort onderzoekscentra die bijna in heel Europa zijn opgekomen op initiatief van de overlevenden van de concentratie - en vernietigingskampen en die, verre van zich te willen opsluiten in de sfeer van de herdenking, de onderzoekers uit de meest diverse disciplines

bij hun historische ervaring hebben willen betrekken. Het verschijnsel is overduidelijk in Frankrijk (met name door het buitengewone netwerk van Instituten voor de geschiedenis van het Verzet), in Duitsland (met de talrijke Gedenkstätten), in België met onder andere de Auschwitz Stichting. Het is niet nodig door te gaan met de opsomming : hun talrijke publicaties en projecten getuigen van hun levenskracht. Sinds jaren hebben hun bijdragen van interdisciplinaire aard een aanvulling gevormd op het conventionele landschap van de geschiedschrijving en ons een beter begrip gebracht van de herinnering en de getuigenis als documentaire bron over dit specifieke tijdvak en de gebeurtenissen die er zich hebben afgespeeld.

² Merkwaardige opvatting die de herinnering afwijst omdat zij «verankerd in het heden, een antwoord geeft op de vragen en de behoeften van dit heden». Toch heeft de ontwikkeling van de geschiedschrijving ons geleerd, vanaf het ogenblik dan men zich heeft willen losmaken uit het dwangbuis van het positivisme, dat de geschiedenis zelf niets anders doet dan de problemen en de vragen kiezen en formuleren die zij aan het verleden wil stellen. De geschiedenis wordt altijd in het heden geschreven en kan daarom niet ontsnappen aan de vragen, de zorgen en de prikkels van dit heden.

³ Ian Kershaw, *Qu'est-ce que le nazisme ? Problèmes et perspectives d'interprétation*, Gallimard, Folia, Paris, 1992, p. 32.

Deze betreuwenswaardige verwarring is in feite het gevolg van een achterhaald gebruik van de termen waarin men vroeger de betrekkingen tussen geschiedenis en herinnering definieerde. Volgens deze termen, overgenomen door José Gotovitch, zou de herinnering - buiten de verdiensten op het gebied van burgerschap en ethiek - niets méér zijn dan een in het heden verankerde functie die een antwoord geeft op de vragen en de behoeften van dit heden. Zij werpt geen licht op het verleden en analyseert dit ook niet. Zij reconstrueert de werkelijkheid noodzakelijkerwijs in zwart en wit ². De geschiedenis zou daarentegen het enige middel zijn om ons een nauwkeurige en verifieerbare kennis van het verleden te verschaffen. Het schijnt ons toe dat de discussie over de geschiedenis en de herinnering - en hun wederzijdse bijdrage aan de vorming van onze voorstelling van het verleden - de laatste decennia is geëvolueerd en juist dit soort zwart-witbeschouwingen achter zich heeft gelaten. De geschiedenis en de beroepshistoricus kunnen zich op geen enkel monopolie, geen enkele exclusiviteit beroepen, waar het het verleden betreft, en wel heel in het bijzonder, wat betreft de misdaden en de genocides begaan door de nazi's. De meeste historici zijn het eens met hun collega Ian Kershaw : «Geplaatst tegenover Auschwitz lijken de verklaringsmodellen van de historicus ontoereikend» ³.

Naast de geschiedenis hebben andere disciplines - sociologie, tekstwetenschappen en psychologie - er toe bijgedragen om van de herinnering een belangrijk studie-object te maken dat ons kan helpen bij het begrijpen en verhelderen van de geschiedenis van deze tijd. Dat is precies de betekenis van het werk dat een groot aantal instellingen en stichtingen in Europa en in de wereld verrichten. En wij kunnen de overheid alleen maar gelukkig prijzen omdat zij, gevoelig

voor de deugdelijkheid van deze oriëntatie, binnen de grenzen van haar mogelijkheden tracht hun morele en materiële steun te verlenen.

Het is in het belang van onze kennis van het verleden en van onze verantwoordelijkheid voor de toekomst om niet alleen voorbij te gaan aan oude misverstanden tussen geschiedenis en herinnering, maar ook te kijken hoe de onderlinge toenadering kan bevorderd worden onder strikte en wederzijdse eerbiediging van hun specificiteit. Vooral dient te worden vermeden dat de onderlinge spanningen, noodzakelijk voor elk streven naar kennis, ontaardt in rivaliteit en kleinzielig gekibbel om subsidies. Waarom de overheid in verwarring brengen bij haar prijzenswaardige inspanningen beide richtingen vooruit te helpen ? De grond van de zaak blijft het geld, maar niet minder het geweten en de overtuiging...

(Vertaling uit het Frans door Peter Overheim)

Edouard

DELRUELLE*

«Van tolerantie naar solidariteit»

«Wij hebben nog iets meer
dan een koopmansmoraal»¹

Het gangbare politieke discours van vandaag de dag is dat van de mensenrechten en de rechtsstaat. Ogenschijnlijk vinden twee ethische vormen, te weten tolerantie en solidariteit, in dat discours moeiteloos hun eigen plek.

Tolerantie lijkt te worden bewerkstelligd door «vrijheidsrechten» d.w.z. de mogelijkheden van het individu om zelfstandig te handelen en te denken, die alleen worden beperkt door dezelfde mogelijkheden van andere individuen («*de vrijheid van de één houdt op waar de vrijheid van de ander begint*»). De rol van de Staat is hier «negatief»: zij moet instaan voor de onderlinge tolerantie ten aanzien van geloof, opinies en gedrag - hetgeen uiteraard a priori veronderstelt dat de Staat zelf nalaat enigerlei geloof of attitude op dwingende wijze voor te schrijven. *Solidariteit* lijkt te worden bewerkstelligd door «vorderingsrechten», d.w.z. de diensten die het individu mag eisen van de Staat op het gebied van gezondheid, werkgelegenheid, welzijn, cultuur en recreatie. De rol van de Staat wordt hier «positief»: zij verricht een aantal concrete prestaties die een minimale sociale solidariteit tussen de individuen garanderen.

Historisch gezien is men het er over eens dat de vrijheden rechten van de zogeheten «eerste generatie» zijn: zij werden neergelegd in de grote Verklaringen van het einde van de 18de eeuw. Later zijn daar de vorderingen bijgekomen: rechten van de «tweede generatie», een product van de debatten over de sociale kwestie in de 19de eeuw. De moderne rechtsstaat zou idealiter *liberaal* en *sociaal* zijn: zij zou zowel de *formele* rechten (waarborg voor tolerantie) als de *materiële* rechten (waarborg voor solidariteit) moe-

* Professor in de filosofie aan de Universiteit van Luik

¹ M. Mauss, *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques et anthropologie*, PUF, 1950, blz 259.

ten garanderen. De twee soorten rechten blijken dus het product van verschillende tijdperken en verschillende ideologieën te zijn : de vrijheden en de tolerantie worden bepleit door het liberalisme, de vorderingen en de solidariteit door het socialisme. Vervolgens rijst de vraag hoe een synthese tussen de twee soorten rechten kan worden verwezenlijkt ².

Deze (zeer klassieke) voorstelling van zaken is van juridisch-politieke aard. Ik betwist de juistheid ervan niet. Maar ik zou persoonlijk de kwestie van de tolerantie, en vooral van de solidariteit, op een ander niveau willen stellen, een niveau dat ik «antropologisch» zou willen noemen. Om welk soort sociale relaties gaat het in wezen in de moderne maatschappij ? De vraag is niet volgens welke juridische of politieke techniek deze fundamentele sociale relaties worden beheerd, maar wat zijn die sociale relaties nu eigenlijk ?

Vanuit antropologisch oogpunt draait de kernvraag niet om de zogenaamde tegenstelling tussen vrijheidsrechten en vormingsrechten, die vanuit dat oogpunt beide tot hetzelfde soort relaties behoren. Want institutioneel gezien zijn er wel verschillen ³, maar de politieke logica is dezelfde : het gaat er om de in hoofdzaak juridische voorwaarden te scheppen waardoor individuen samen met elkaar kunnen samenleven. En het lijkt geen twijfel dat het moderne politieke denken zich er altijd van bewust is geweest dat deze voorwaarden tweeledig waren : negatief (de vrijheid van anderen niet verstoren) en positief (solidair zijn met de zwakkeren onder ons). Historisch en empirisch gezien is de moderne maatschappij er niet- of slechts zeer gedeeltelijk - in geslaagd dit mechanisme vlekkeloos te laten functioneren. Niettemin is er sprake van een juridische en politieke coherentie die al zeer vroeg in de moderne politieke geschiedenis kan worden opgemerkt.

Dat geldt bijv. voor John Locke - één van de grondleggers van het liberalisme en de mensenrechten en auteur van de beroemde *Letters on tolerance*. Bij Locke draait alles om het individu, dat hij omschrijft als «meester en eigenaar van zijn eigen persoon, van al zijn handelingen en van al zijn werk»⁴. Uitgaande van deze premisse, vraagt Locke zich vervolgens af hoe de Staat deze - in zijn ogen vanzelfsprekende - natuurwet die «alle mensen leert dat zij wel gelijk en onafhankelijk zijn, maar dat niemand een ander schade mag berokkenen ten aanzien van diens leven, gezondheid, vrijheid en bezit», kan doen naleven.

² Bijvoorbeeld : L. Ferry en A. Renat, *Philosophie politique. III : des droits de l'homme à l'idée républicaine*, PUF, 1986.

³ De Staat behoeft alleen in te staan voor de vrijheidsrechten die door de individuen zelf worden uitgeoefend (de vrijheid van opinie wordt door mij uitgeoefend doordat ik mij uitspreek), terwijl de vrijheidsrechten pas worden gehonoreerd door een overheidsdienst op te richten die moet voldoen aan de eisen van particularien : scholen, subsidies voor toneel, sociale zekerheid, enz.

⁴ J. Locke, *Treaty on civil government*, hfdst. V, § 44.

Een duidelijker omschrijving van het juridisch-politieke stelsel waarin wij nog altijd leven is haast ondenkbaar.

⁵ Macpherson ; The Theory of possessive individualism, 1971, blz 243.

⁶ J. Locke, *Treaty on civil government*, hfdst. I, § 42.

⁷ Hier onderscheidt Locke zich heel duidelijk van Adam Smith of Bernard Mandeville die stellen dat particuliere ondeugden - egoïsme, winstbejag - tot publieke deugden leiden. In de plaats van de sociale verplichting tot solidariteit stellen zij het onbewuste mechanisme van de «onzichtbare hand», dat op zijn beurt is afgeleid van de rationele theodicee van het begin van de 18de eeuw (Leibniz).

De marxistisch geïnspireerde filosoof C.B. Macpherson heeft willen aantonen dat «*het hele Lockeaanse discours over de eigendom één groot pleidooi is voor een ongelimiteerde individuele bezitsvorming*», d.w.z. voor het opkomende kapitalisme. Zijn conclusie is dat «*aan de traditie waarin arbeid en eigendom slechts een ondergeschikte sociale rol speelden doordat de eigenaar heel wat verplichtingen jegens de maatschappij had, door Locke hardhandig een einde werd gemaakt.*»⁵ Als theoreticus van het individuele bezit zou Locke elk sociale solidariteit onmogelijk maken. Deze opvatting houdt geen steek. De verplichting om anderen geen schade te berokkenen ten aanzien van diens leven, gezondheid, vrijheid en bezit, is niet uitsluitend van negatieve aard. Zij zet mij er niet alleen toe aan om andermans eigendom te ontzien, maar ook om solidair te zijn met hem die behoeftig is. «*De liefdadigheid verleent elk mens een potentiële vordering op de overvloed van anderen, om (hem te helpen) zich uit zijn uiterst behoeftige toestand te redden.*»⁶. Zodra iemand het levensnoodzakelijke ontkent, moeten de exclusieve rechten van iedereen wijken voor de eisen van de arme drommel. De eigenaar die zou weigeren een deel van zijn bezit af te staan, zou daarvoor dus gestraft kunnen worden. Zoals men ziet, is het individualisme van Locke niet possessief, maar wezenlijk *altruïstisch*⁷.

Met wat voor een altruïsme hebben wij hier te maken ? Wat is de antropologische basis van de tolerantie en de solidariteit zoals die door de moderne liberale maatschappij worden beleden ? Waar liberale theoretici zoals John Locke (of voor hem reeds Thomas Hobbes) naar streven, is de *voorspelbaarheid* van sociale relaties.

Individueen stellen zich onder de bescherming van de Staat (via het sociaal contract) om te ontsnappen aan de onzekerheid en onstandvastigheid die in de natuur tussen mensen heersen. Tolerantie en solidariteit betekenen voor ons modernen vóór alles de zekerheid dat de wereld waarin wij leven niet door toeval en willekeur wordt beheerst, maar door wederkerigheid en symmetrie. Ik tolereer de mening van een ander, zolang hij de mijne tolereert ; ik ben solidair met hen die behoeftig zijn *via* de door de Staat opgezette herverdelingsmechanismen, voor zover ik ook van die mechanismen kan profiteren. In een rechtsstaat is de toekomst voorspelbaar omdat de sociale posities theore-

tisch (juridisch) uitwisselbaar zijn. Dat is de diepe betekenis van de gelijke rechten van alle burgers.

Ik zou allereerst willen wijzen op het fundamenteel antropologisch karakter van onze moderne wereld. Dat heeft te maken met de *tijd* - met de zeer speciale wijze waarop wij onze sociale relaties in de tijd situeren⁸. De voorwaarde voor elke uitwisselbaarheid van de sociale posities, van elke gelijkheid of wederkerigheid is volgens mij de fictieve synchronisatie van de uitwisseling. Als wij een overeenkomst sluiten, wat doen wij anders dan de tijd «stopzetten», door vooruit te lopen op de handelingen die wij moeten stellen totdat onze relatie ten einde loopt? Hetzelfde doet zich voor als wij een procedure volgen of een voorschrift naleven. Telkens proberen wij de berekenbaarheid van de mededeling veilig te stellen, het vage en tweeslachtige tot een minimum te beperken. Zo gezien zijn tolerantie en solidariteit niets anders dan calculaties: ik synchroniseer de tijdstippen van uitwisseling, en zo maak ik de tijd van de uitwisseling omkeerbaar, waardoor ik mij in gedachten in de plaats van de ander kan stellen. Dat is de meest gangbare en eenvoudigste vorm van tolerantie en solidariteit: «*ik stel me in jouw plaats*»; «*stel jij je in mijn plaats*» - formuleringen die door Kant tot theorie zijn verlevend in het maxime van het 'verruimde denken': denken door zich in de plaats van ieder ander te stellen⁹.

Nu mag men niet denken dat dit mentale mechanisme (uitwisselbaarheid, de synchronisatie van de momenten van de uitwisseling is) een universele capaciteit van de menselijke geest is. Het gaat om een bijzondere historische en culturele constructie. En daarom is de problematiek die ik hier bespreek, van antropologische aard. De moderniteit heeft een niet onbelangrijke symbolische revolutie tot stand gebracht door de tijd van de uitwisseling zo veel mogelijk te rationaliseren, door uiteindelijk elke activiteit aan de logica van de berekening te onderwerpen¹⁰. Nogmaals, die berekenende instelling heeft tot gevolg dat de sociale uitwisseling als het ware wordt gesynchroniseerd: begin en einde van de uitwisseling vallen samen (omdat al op het einde ervan wordt geanticipeerd). Het moderne intermenselijke verkeer, onderworpen als het is aan de logica van het *do ut des* waardoor de tijd wordt samengetrokken, wordt beheersbaar en berekenbaar.

Het is stellig geen toeval dat de aard van de uitwisseling aan het begin van de 20e eeuw - toen de sociale kwestie en

⁸ Zie voor de relatie recht - tijd F. Ost, *Le temps du droit*, Odile Jacob, 2000.

⁹ I. Kant, *Kritiek der Urteilkraft*.

¹⁰ P. Bourdieu, *Médiations pascaliennes*, Seuil, blz 234. Hij oppert dat de berekenende houding zelfs het stadium van de religie kan bereiken, bijv. in de vorm van aflaten en rozenkransen.

¹¹ M. Mauss, *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange des sociétés archaïques*, in *Sociologie et anthropologie*, PUF, 1950. Wegens plaatsgebrek verwijs ik hier niet naar de talrijke «sociologisch-politieke» teksten van Mauss. Men treft ze aan in *Oeuvres. 3 - Cohésion sociale et divisions de la sociologie*, Editions de Minuit, 1969.

het probleem van de solidariteit een enorme rol speelden - weer de pen in beweging bracht van bepaalde juristen, zoals L. Duguit of sociologen, zoals E. Durkheim. Het solidarisme is tegenwoordig alleen nog bekend via de verouderde theorieën van L. Bourgeois en het radicaal-socialisme van de IIIde Republiek. Toch mag men niet uit het oog verliezen dat dit republikeinse programma voor de verbetering van de toestand van de arbeidersklasse ook een fel-debat over de grondslagen van recht en maatschappij heeft gekend. Het proefschrift van Durkheim, *La division du travail social*, roept de studie van de solidariteit uit tot het thema van de sociologie. De jurist Duguit stelt op zijn beurt voor het recht op een nieuwe leest te schoeien, uitgaande van het sociale fenomeen van de solidariteit. En een leerling van Durkheim, de antropoloog M. Mauss, schrijft in 1923/24 een zeer belangrijke tekst die ook rechtstreeks en expliciet is geïnspireerd door de kwestie van de solidariteit : *Essai sur le don* ¹¹.

¹² *Ibid.* blz 147.

¹³ *Ibid.* blz 151.

¹⁴ *Ibid.* blz 148.

In dit meesterwerk van de antropologische literatuur gaat Mauss in op «*het stelsel van het overeenkomstenrecht en van economische prestaties in primitieve samenlevingen*» ¹². De vraag die hij stelt, luidt : Wat speelt in die samenlevingen de rol die de overeenkomst in onze maatschappij speelt ? Het is de gift, of beter gezegd, de cycli van giften en tegen-giften, die, zoals Mauss meteen opmerkt, *totale sociale verschijnselen zijn (economisch, religieus, artistiek en huwelijksgebonden) : «wat zij uitwisselen zijn niet alleen goederen en bezittingen. Het zijn vooral beleefdheidsrituelen, festijnen, riten, militaire diensten, vrouwen, kinderen, dansen, feesten»*. Welnu, zo gaat hij verder, «*deze prestaties en tegenprestaties zijn ogenschijnlijk vrijwillig, maar in wezen zijn zij zeer bindend*»¹³. Vandaar de paradox : het ogenschijnlijk vrije en gratuite en niettemin bindende en met belangen verweven karakter van de gift. En vervolgens rijst de vraag : «*op welke rechtsregel en belangvoorschrift berust in archaische samenlevingen de verplichting tot wederdienst ? Welke kracht schuilt er in het geschenk die ervoor zorgt dat de ontvanger op zijn beurt schenker wordt ?*» ¹⁴.

Welnu : deze mysterieuze kracht die inherent is aan de uitwisseling, die de Maori's «hau» (geest van het geschenk) noemen, en die de achtereenvolgende ontvangers blijft volgen, is de solidariteit. In archaische samenlevingen worden de leden van de gemeenschap onderling verbonden door een driedelige verplichting : de verplichting om te geven, om te

ontvangen en om terug te geven. Weigeren om te geven komt vaak neer op een oorlogsverklaring¹⁵; en weigeren om te ontvangen en/of terug te geven is, afhankelijk van de omstandigheden, hetzelfde als de ander minachten of zich voor hem in het stof wentelen. De solidariteitsband vloeit voort uit de cyclus van giften waarmee clans goederen (gebruiksgoederen of andere), woorden (beleefdheden, rituelen, verhalen) en uiteraard vrouwen uitwisselen¹⁶.

De antropologische analyse van de gift heeft bij Mauss een expliciet politiek karakter. Hij wil bewijzen dat het economisme en het mercantilisme - beide gebaseerd op de begrippen voordeel en individu - bepaald geen primitieve verschijnselen zijn. «*Het zijn onze westerse samenlevingen die nog maar kort geleden van de mens een animal economicus hebben gemaakt (...). Maar de mens is heel lang iets anders geweest*»¹⁷. Onder de *homo economicus* gaat een dieper liggende «menselijke kern» schuil, zo suggereert Mauss, waarmee wij niet elk contact verloren zouden hebben: *de thema's van de gift, (...), van de vrijgevigheid en van de plicht tot geven, komen bij ons terug, zoals een te lang vergeten dominant motief weer verschijnt*»¹⁸.

Mauss ziet in de ontluikende sociale-zekerheidswetgeving een poging om weer aan te knopen bij die primitieve solidariteit. Zijn uitleg klinkt als volgt: «*de werknemer heeft zijn leven en zijn werk gegeven voor het collectief; zij die van zijn diensten geprofiteerd hebben, komen er niet vanaf met de betaling van het loon, en de Staat zelf is hem, samen met zijn patrouns en zijn eigen bijdragen, een bepaalde zekerheid in het leven verschuldigd: tegen werkloosheid, tegen ziekte, tegen ouderdom en tegen de dood*».¹⁹ Mauss wijst erop dat de moderne solidariteitsmechanismen hun rechtvaardiging niet in het moderne juridisch-economische complex vinden, maar in een heel andere en veel diepere antropologische realiteit.²⁰

Deze antropologische invalshoek is, mij dunkt, van wezenlijke betekenis. Toch heeft Mauss in mijn ogen niet echt de volledige originaliteit van de tijdsgebonden structuur van de gift (en dus misschien van de solidariteit) doorgrond, hoewel zijn analyses hem daartoe wel de kans gaven.

Dat er voor de gift uiteraard een passend tijdstip is, dat ziet hij heel scherp. De aard van de gift verplicht *op termijn*. Een gezamenlijke maaltijd of een geschenk dat men meebrengt, kunnen per definitie niet onmiddellijk gehonoreerd worden. Doet men het te vlug dan misprijst men de gulle

¹⁵ *Ibid.*, blz 162.

¹⁶ Uit het uitwisselen van vrouwen blijkt het best het zowel vrijwillige als verplichte karakter (vanwege het incestverbod) van het verschijnsel van de gift. Dat is ook het uitgangspunt van CL. Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté*, Mouton, 1946.

¹⁷ *Ibid.*, blz 271-2.

¹⁸ *Ibid.*, blz 262.

¹⁹ *Ibid.*, 260-1.

²⁰ In *Tristes tropiques*, Plon, 1955, blz. 363 maakt Claude Lévi-Strauss dezelfde vergelijking tussen het primitieve verschijnsel van de gift en het mechanisme van de voorzorgsstaat.

²¹ *Ibid.*, blz 199. Cl. Lévi-Strauss verwijt Mauss dus ten onrechte dat hij blijft steken in een «fenomenologie» van de gift die de gift in drie aparte fasen (geven - ontvangen - teruggeven) verdeelt, alsof hij de structurele eenheid niet inzag. Door de uitwisseling als een structureel geheel te beschouwen synchroniseert Lévi-Strauss haar ; hij laat geen ruimte meer voor haar onomkeerbare tijdsstructuur. Zie in dit verband de terechte kritiek van P. Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Seuil, 2000, blz 339.

²² *Ibid.*, blz 277.

²³ In zijn vroege werk over de traditionele Kabyrische economie toont Bourdieu ook aan dat de tijds-spanne tussen gift en tegengift allerlei strategieën mogelijk maakt (de ander aan het lijntje houden, hoop geven, of juist overhaasten, te slim af zijn).

gever of laat men zich door hem in een hoek duwen. «*Voor elke tegenprestatie is tijd nodig*»²¹. Mauss is heel streng voor economen en juristen die geloven dat in het archaische verkeer alleen contante betaling (of ruilhandel) bestond. Een gift leidt noodzakelijkerwijs tot krediet - en zelfs een geraffineerde vorm van krediet omdat men niet precies weet *wanneer* de ander zijn tegenprestatie levert voor hetgeen men hem heeft gegeven, noch *wat* hij zal geven, noch *hoeveel* (het bedrag van het krediet is niet *a priori* te berekenen) en zelfs niet *wie* zal teruggeven.

Mauss trekt echter niet de conclusies uit dit tijdsgebonden karakter van de gift. Wat is daar zo specifiek aan ? Dat is het feit dat de tijd bij een gift een *open* tijd is - open voor risico's, voor het onbekende, voor innovatie, terwijl de tijd van het moderne handelsverkeer, zoals we gezien hebben, een gesloten geheel is - het contract leidt tot contractie : de zaak is beheersbaar en berekenbaar geworden. Het verschil is zeker niet dat wij egoïsten zijn en de primitieven «*genereuzer en vrijgeviger*»²². Ik heb laten zien dat zelfs John Locke, de theoreticus van het zgn. «*possessieve*» individualisme, plaats voor de solidariteit inruimt. Men zou juist kunnen wijzen op alle overheersingsstrategieën waartoe de archaische economie van de gift kan leiden (de bekendste is de *potlach* waarbij enorme feestpartijen tot doel hebben de tegenstander te verpletteren, en hem te vernietigen door hem in een situatie te brengen waarin hij niet met zijn tegenstander kan wedijveren)²³. Er is dus geen reden om de natuurlijk vrijgevigheid van de primitieven tegenover het berekenende egoïsme van de modernen te stellen, maar wat ik wil aantonen is dat het handelsverkeer in een samenleving niet mag worden teruggebracht tot niets anders dan wederkerigheid, maar dat het een open en onbepaald proces moet blijven.

Hierboven heb ik gesuggereerd dat de tolerantie en de solidariteit zoals wij modernen die opvatten, op de veronderstelde symmetrie van de sociale posities beruisten : tolerant zijn, solidair zijn, houdt in zich in de plaats van de ander te stellen. In dat kader heeft de Staat tot taak zorg te dragen voor die uitwisselbaarheid (d.w.z. de rechtsgelijkheid van de burgers). Maar waar ik ernstig bezwaar tegen maak, is de te exclusief juridische aard van deze moderne opvatting van solidariteit en tolerantie.

Het recht is uiteraard een noodzakelijke voorwaarde voor het maatschappelijk leven. Ik behoor niet tot diegenen die

geloven dat het recht alleen de krachtsverhoudingen of de economische verhoudingen weerspiegelt. Het recht vervult een antropologische functie waarop ik hierboven sterk de nadruk heb gelegd : het moet ervoor zorgen dat het maatschappelijke tijdsverloop voorspelbaar is. Het recht is een fictie die de onzekerheid van de tijd teniet doet door het verleden als het ware naar de toekomst over te planten. Het recht maakt van de toekomst een tegenwoordige toekomst (of van het verleden een actueel verleden), en stelt aldus de sociale actoren in staat de wereld waarin zij leven op fictieve wijze te stabiliseren.

Maar ook al is het noodzakelijk de onzekerheid van de tijd teniet te doen, toch is die onzekerheid ook nodig en vruchtbaar. Dat de verhoudingen open en onbepaald zijn, is iets dat men niet uit het oog mag verliezen : men noemt het *politiek*. Tolerantie en solidariteit zijn, zo gezien, zuiver politieke houdingen, die niet zomaar gelijkgesteld kunnen worden met het juridische concept van vrijheidsrechten en zekerheidsrechten, waarvan de logica nu juist ontsnapt aan de formele uitwisselbaarheid van de sociale posities.

Is tolerantie niet in de eerste plaats de vrijheid om een regel niet toe te passen, om ruimte te maken voor een nieuwe wijze van zijn, denken of handelen ? Niet het laxisme bij de toepassing van de wet, maar de daad waardoor de ander de tijd krijgt om anders te leven of te denken. Het is ook de daad van het vergeven (hoewel ik hier niet zal ingaan op het belang van het vergeven en het belang van de tijd in het proces van vergeven).

En is solidariteit niet in de eerste plaats de daad waardoor men breekt met elke geprogrammeerde symmetrie in het onderlinge verkeer, met elke economische berekening in termen van wederzijdse vorderingen ? Niet het laxisme bij het beheer van de financiële middelen, maar opnieuw de daad waardoor tijd wordt verschaft aan hem die in moeilijkheden zit ?

Hier zijn solidariteit en tolerantie dus niet meer eenvoudigweg hetzelfde als «zich in de plaats van de ander stellen» (doen alsof je van plaats verwisselt), maar krijgen zij de betekenis van «aan de ander de tijd geven om te praten, te antwoorden, te handelen». En hier wordt het politiek interessant om opnieuw aan te knopen bij de gift als fundamenteel antropologische realiteit. Want, zoals Jacques Derrida zo mooi heeft aangetoond, «*het verschil tussen een gift en elke andere doodgewone uitwisselingshandeling is dat de gift*

²⁴ J. Derrida, *Donner le temps. 1. La fausse monnaie*, Galilée, 1991, blz 59.

*tijd verschaft. Is er sprake van een gift, dan is er sprake van tijd»*²⁴ - er is een termijn, een tussenpoos, vertraging en uiteindelijk uitstel. Door de gift wordt de sociale verhouding onbepaald, zij wordt gedeeltelijk onvoorspelbaar. En nogmaals : wat is politiek anders dan de aanvaarding van die onvoorspelbaarheid, van die onzekerheid over morgen ?

Als er iets is dat in onze beschaving gevaar loopt, dan is het wel de tijd, en dus de politiek in de nobelste zin van het woord. Hoe kan iemand die haast heeft solidair en tolerant zijn ? Kan een maatschappij die in het nu, op korte termijn leeft, en altijd blijkt geeft van ongeduld, nog werkelijk solidair en werkelijk tolerant zijn ? Gastvrijheid (d.w.z. solidariteit met de vreemdeling) is niet werkelijk mogelijk zonder een politiek op lange termijn. Opvoeding (d.w.z. solidariteit met het kind) vergt ook veel tijd, wat zich niet laat rijmen met de huidige criteria van functionaliteit en rentabiliteit. De voorbeelden zijn talrijk : de afname van de sociale bescherming ten gunste van privé-verzekeringen, de gerechtelijke strategie van de «zero-tolerance», het conformisme der opinies, het meestal cynische beleid jegens migrantenstromen : het zijn allemaal tekenen die erop wijzen dat er steeds minder plaats is voor een werkelijke *politiek* van solidariteit en tolerantie. En ik herhaal het, onder politiek versta ik hier niet louter de juridische regulering van sociale verhoudingen in termen van vrijheidsrechten en vorderingsrechten, maar de manier waarop een samenleving aan zichzelf werkt, en zich openstelt voor deze fundamentele antropologische waarheid dat er tijd nodig is voor de totstandbrenging van authentieke menselijke verhoudingen.

(Vertaling uit het Frans)

In de schaduw van vervolging en judeocide. Over de mogelijke onmogelijkheid van hernieuwde joods-Duitse relaties in het naoorlogse Duitsland ¹

8 mei 1945, en het onmenselijke raderwerk van het Derde Rijk stokt officieel en definitief. Wie het ongeluk had een jood in Duitsland te zijn en het geluk om aan de systematische uitroeiing van het eigen volk te ontsnappen, ziet zich geconfronteerd met de psychologische oneindigheid van Auschwitz. De zoektocht die begint, gaat over de sporen die de herinnering zal trekken, en wat de toekomst brengt, is in de kern een onmogelijke herontdekking van de joodse identiteit. Herinnering en identiteit gaan altijd hand in hand.²

De judeocide gaat nooit echt voorbij. Niet voor de overlevenden, zelfs niet voor de eerste generaties die na hen komen. De literatuur die daarover handelt is talrijk.³ Wat is het dan dat joods-Duitse overlevenden ertoe dreef om tóch in het land van de vervolgers te blijven? Wat is het dat hen ertoe aanzette om - vaak tegen beter weten in - het joodse leven in Duitsland weer nieuw leven in te blazen? En hoe hielden ze de dagelijkse confrontaties met mogelijke nazi-sympathisanten vol?

Ook het Duitse volk ontsnapte niet aan het verleden - het eigen verleden. De Duitse identiteit was eveneens gekrenkt en voor velen woog de schuld zwaar op nieuwe ontmoetingen met joden in het eigen land. Hoe stonden zij tegenover het verleden en op welke manier gingen ze ermee om? Het zijn enkele van de talrijke centrale vragen waarop we in dit artikel een antwoord willen formuleren.

* Licentiaat in de godsdienstwetenschappen en de moraaltheologie aan de K.U.L. Hij publiceerde reeds een aantal bijdragen over de problematiek van de nazivervolging, o.m. in het Tijdschrift van de Auschwitz Stichting en Wereld en Zending.

1. EEN AARZELEND NIEUW BEGIN OP BEBLOEDE BODEM. DE JODEN IN DUITSLAND NA 1945

Toen in mei 1945 de wapens eindelijk zwegen was het moment gekomen om de gruwel te overschouwen. De statistieken waren verbijsterend. Van de 550.000 joden die in Duitsland leefden vóór Hitler aan de macht kwam, waren er 180.000 in de kampen omgekomen en 300.000 tijdig het land ontvlucht ⁴. Minder dan 100 joden jonger dan twintig overleefden de oorlog in Duitsland zelf.⁵ Bij de eerste tellingen zou blijken dat in Duitsland nog zo'n 15.000 joden in leven waren. Een schim van de grote joodse gemeenschap die Duitsland vóór de oorlog kleurde ⁶, en dat terwijl bijvoorbeeld Berlijn, dat maar liefst een derde van de Duitse joden telde, sinds de late zeventiende eeuw het meest intensieve joodse leven ooit had gekend.⁷ Het tijdperk van de joods-Duitse geschiedenis was door geweld en moord vernietigd, zoveel leek nu zeker.⁸ De nieuwe joods-Duitse samenleving die moest opgebouwd worden op de fysische, morele en spirituele ruïnes van Auschwitz, drong zich op. Of de overlevende joden daarvoor nog de nodige kracht en weerbaarheid zouden vinden, was, zeker toen, nog maar zeer de vraag. De 'negatieve symbiose' - «*een onoverbrugbare scheiding tussen Duitsers en joden*» ⁹ - ten opzichte van de Duitse cultuur, waarover Dan Diner veel later zou schrijven ¹⁰, bestond toen al en heerst, zij het in mindere mate, tot op de dag van vandaag.

1.1. De eerste schoorvoetende stappen naar een leven zonder oorlog

Het einde van de Tweede Wereldoorlog had tot gevolg dat de grootste massamigratie in de Duitse geschiedenis op gang kwam. Meer dan twintig miljoen mensen besloten immers in die tijd om ver weg van Duitsland te gaan wonen of precies om weer voet op Duitse bodem te zetten.¹¹ Heel wat uit hun land en huizen verdreven mensen, de zogenaamde *Displaced Persons* ¹² (DP's), vertrouwden net na de oorlog op de steun van de geallieerden om terug te keren of elders opnieuw te beginnen. Slechts een klein percentage van deze miljoenen mannen, vrouwen en kinderen tellende groep, binnen het territorium van de vier door de geallieerden bezette Duitse zones, waren joden.¹³

Daar kwam echter verandering in toen hun aantal de hoogte werd ingedreven door de honderdduizenden Oost-Europese joden - het ging hier hoofdzakelijk om Polen,

Tsjechen, Russen, Litouwers, Roemenen en Hongaren en zelfs een 1.500-tal joden uit Iran ¹⁴ - die tussen 1945 en 1948 de grenzen van de door de Amerikanen bezette zone overstaken. Zij waren op de vlucht voor de terreur van het in Oost-Europa nog sterk woekerende antisemitisme. Duitsland werd voor hen de stapsteen naar hun uiteindelijke bestemming : Palestina of Amerika, het «Gouden Land» van de joden.¹⁵ Sommigen bleven slechts enkele weken op Duitse bodem, terwijl anderen zich er jaren vestigden alvorens de sprong naar een ander land te wagen.¹⁶ In ieder geval was een terugkeer naar huis voor hen uitgesloten omdat ze vreesden voor de reacties van de plaatselijke bevolking. Dat die vrees verre van ongegrond was, bleek uit de vaak vijandige en gewelddadige bejegening die de terugkerende joden bijvoorbeeld in Polen ¹⁷, de Oekraïne en Slowakije te beurt viel. Uitwijzing en moordpartijen waren geen zeldzaamheden.¹⁸

Ondanks het feit dat deze Oost-Europese joden onmiskenbaar de meest zichtbare groep joden in het Duitsland van net na de oorlog was, mag niet over het hoofd gezien worden dat er op hetzelfde moment ook Duitse joden bestonden die de nazi-terreur binnen Duitsland zelf hadden ondergaan en overleefd. In dit geval spreken we, zoals we reeds eerder schreven, over zo'n 15.000 personen die in april en mei '45 waren bevrijd uit de concentratiekampen. De meesten onder hen hadden vóór 1933 slechts losse contacten gehad met de joodse gemeenschap en een hoog aantal onder hen had bescherming gevonden bij niet-joden. Meer dan tweederde van de 7.000 leden tellende Berlijnse joodse gemeenschap van 1946 bestond uit mensen die gehuwd waren met een niet-jood of waren kinderen uit gemengde huwelijken. In sommige kleinere gemeenschappen was zelfs iedere overlevende gehuwd met een niet-jood of was slechts volgens de nazistische definitie een jood te noemen. De jaren van vervolging, zo dient hier echter te worden aan toegevoegd, hadden het joodse bewustzijn van vele geassimileerde Duitse joden versterkt.¹⁹

Al deze DP's, die in het denken van hun bevrijders al snel werden getransformeerd van slachtoffers tot een hinderlijke pressiegroep ²⁰, waren op zoek naar fysieke en psychologische hulp, maar ook naar contacten met Amerikaans-joodse hulporganisaties, een nieuwe gemeenschap en een toegestoken hand voor het herstel van hun beschadigde begraafplaatsen. Reeds in 1945 was een aanzienlijk aantal van de joodse gemeenschappen opnieuw

opgericht ; zo hervatte de joodse gemeenschap in Keulen haar activiteiten weer in april 1945, nog voor het einde van de oorlog. Twee jaar later werd de Arbeitsgemeinschaft jüdischer Gemeinden in Deutschland opgericht. Hieruit zou drie jaar later de Zentralrat der Juden in Deutschland ²¹ groeien. In 1948 werden reeds meer dan honderd joodse gemeenschappen (Gemeinde ²²) - variërend van 8 tot 8.000 leden - opgericht en in totaal werden dat jaar zo'n 20.000 Duitse joden geregistreerd. Aan elk van hen zou zich nu heel vlug de vraag opdringen of ze als joodse overlevenden konden en wilden blijven in het naoorlogse Duitsland.²³

1.2. Moed of waanzin ? Kiezen voor een leven in het land van de vervolgers

Hoewel het naoorlogse Duitsland voor de meeste Europese joden een land was waar geen zichzelf respecterende jood nog kon wonen, werd door sommigen toch besloten om in het land te blijven.²⁴ Het waren vooral de Duits-joodse DP-organisaties die hun wil uitdrukten om een helpende hand te reiken in het proces van democratische wederopbouw van Duitsland. Dit in tegenstelling tot de andere organisaties die voor zichzelf maar een kort verblijf voorzagen. Deze laatste hadden dan ook hun wortels niet in Duitsland zelf. Niet dat ze zo maar zonder meer naar hun voormalige gemeenschappen in Oost-Europa konden terugkeren - veel van deze gemeenschappen waren immers vernietigd en in hun thuisland waren vaak nog antisemitische pogroms aan de gang -, maar blijven in het land van de vervolgers, behoorde voor hen niet eens tot de mogelijke opties.

Zelfs binnen de gemeenschappen werd dit alternatief niet alleen sterk afgeraden, maar zelfs scherp veroordeeld. Vooral in de latere jaren, toen vele andere joden onderdak hadden gevonden in de nieuwe staat Israël, werd vaak nog ongemeen hard uitgehaald naar de achterblijvers in Duitsland. Zo schreef de officiële krant van het Centrale Comité van Bevrijde Joden in Beieren *Undzer Weg* : «*Dit zijn mensen die op een dag ook zullen begrijpen dat ze een ernstige fout tegen zichzelf en tegen hun families hebben begaan... maar het zal te laat zijn - en niemand zal in staat zijn hen te helpen.*» ²⁵ De vijandigheid ging zelfs nog verder toen in oktober 1950 een spreker op het Joods Wereldcongres eiste dat elk contact met de joden in Duitsland zou worden verbroken en dat hen hun medezeg-

genschap tijdens de *Wiedergutmachungs*onderhandelingen zou worden ontnomen.²⁶

Voor de joden met Duitse roots lag de keuze om te emigreren naar de VS of Israël echter alles behalve voor de hand. Zij waren geworteld in de Duits taal en cultuur en vaak zelfs gehuwd met niet-joden. Zij zagen zichzelf onmiskenbaar als Duitsers. Zij stonden met beide voeten in de Duitse realiteit en wisten dat er niet enkel nazi's onder de Duitsers waren, maar eveneens een aantal moedige mensen die weerstand hadden geboden tegen het misdadige regime en aan wie zij soms hun leven te danken hadden. De heroprlichting van de nieuwe democratische staat was dan ook een gelegenheid die ook hen aanbelangde, zo vonden ze. De eis om Duitsland te verlaten - een eis die vooral van Amerikaanse zijde luid klonk - werd dan ook kordaat gecounterd. Philipp Auerbach, de eerste naoorlogse leider van de Duits-joodse gemeenschappen, haalde zelfs woedend uit. *«Wat had het Amerikaanse jodendom ondernomen om te voorkomen wat er met ons was gebeurd», zo schreef hij bijzonder scherp, «en hoe lang duurde het voor we de eerste hulp ontvingen van onze buitenlandse broeders ? Ze hebben makkelijk praten van buitenaf. Zij kunnen vergeten wat wij hebben meegemaakt... Jullie zaten daar voor jullie radio's, jullie hoorden dat zes miljoen joden waren vermoord, lieten een traan, zeiden 'Het spijt me' en schakelden over naar een muziekprogramma. En nu zijn wij de arme verwanten waarmee men niet gezien wil worden.»*²⁷

Toch dient het gezegd dat er ook onder de Duitse joden mensen waren die meenden dat het onmogelijk was om in hun vaderland te blijven na alles wat er had plaatsgevonden. *«Een reden voor deze houding», meent Norbert Muhlen, «was dat vele joodse overlevenden, nu de weg naar andere landen open lag, niet in Duitsland wensten te blijven. Een andere reden was dat de meerderheid van hen die wensten te blijven zichzelf ook vóór Hitler niet zagen als joden ; het waren enkel joden door zijn decreet, en nu zijn schaduw voorbij was, zouden ze niet lang nog joden blijven.»*²⁸

Stilaan werd nu de aandacht gericht op de heropbloei en uitbreiding van de joodse gemeenschap in Duitsland. De staat Hessen besteedde 800.000 DM aan de heropbouw van de Spaans-Byzantijnse synagoge, en ook in andere grote steden als Berlijn, Hamburg, Hagen, Duisburg, Keulen, Münster, Müllheim, Saarbrücken, Heidelberg, Mainz,

Paderborn, Hannover en Wiesbaden konden de joden al snel weer beschikken over een eigen synagoge.²⁹

De gemeenten zelf konden zich al snel na de oorlog verheugen op de terugkeer van enkele grote namen in het Duitse publieke leven. Onder hen Karl Marx, de redacteur van de *Allgemeine Jüdische Wochenzeitung*, en Hendrik van Dam, de secretaris-generaal van de Duitse centrale raad voor joden in Duitsland.³⁰ Maar ook sociaal-democratische politici als Herbert Weichmann, Joseph Neuberger en Rudolf Katz en intellectuelen als Max Horkheimer en Theodor Adorno.³¹ Soms waren het precies deze joden die al snel een voortrekkersrol vervulden op spiritueel en politiek gebied; hetgeen niet zelden tot scherpe discussies leidde. Andere breekpunten werden het feit dat de door de Oost-Europese joden gesproken Yiddische taal³² - hetgeen de Duitse joden beschouwden als slecht Duits - plots de eerste taal werd binnen vele gemeenschappen en mischien wel vooral door de deelname van de Oost-Europese joden aan de zwarte markt.³³ Wat ervoor zorgde dat zelfs na de ondergane vervolgingen de oude vijandschap tussen de Duitse joden en de 'Ostjuden' niet verdween.³⁴

Het mag dus duidelijk zijn dat er een opmerkelijke maar begrijpelijke discontinuïteit bestaat tussen het vooroorlogse en het naoorlogse jodendom in Duitsland. De oude Duits-joodse cultuur is in de jaren na de oorlog opgeslokt door de massale komst van Oost-Europese joden, die religieus en cultureel gezien toch behoorlijk verschilden van de oorspronkelijke Duitse joden. De joodse gemeenschappen zoals ze vandaag in Duitsland bestaan, zijn onmiskenbaar beïnvloed en zelfs gevormd door de Oost-Europese joodse traditie. Dit heeft trouwens tijdens de naoorlogse periode geregeld geleid tot diepe waardeconflicten tussen beide joodse groepen.³⁵

1.3. De wonderbaarlijke wederopstanding van de verloren gewaande Duits-joodse gemeenschap

Eind jaren '40, begin jaren '50 werd de Duits-joodse gemeenschap bedreigd met verdwijning. Tegen die tijd waren immers heel wat joden die in 1945 nog op Duitse bodem leefden, effectief geëmigreerd. Daar kwam nog bij dat tegen 1952 reeds 3.000 overlevenden waren bezweken aan de effecten van de vervolging op hun gezondheid en hun wil om te leven. Binnen de twee generaties, zo werd voorspeld, zou deze joodse groep binnen de Duitse gemeen-

schap uitgestorven zijn. De ‘verliezen’ voor de Duits-joodse gemeenschap konden immers niet opgevangen worden door de geboortes die er plaatsvonden. Daar kwam nog bij dat de kinderen uit gemengde huwelijken niet meer joods werden opgevoed en dat zelfs een klein aantal joden - zo’n 200 - zich bekeerde tot het christendom.³⁶ Zij vonden hun jood-zijn een ondraaglijke last en zagen in een doop de uitgelezen kans om zich hiervan te bevrijden.³⁷

Maar heel onverwacht kwam de hulp die uiteindelijk de joodse gemeenschap in stand zou houden, van de 20.000 joden die tussen 1952 en 1961 de reeds bestaande 17.500 leden tellende Duits-joodse gemeenschap kwamen ver-voegen. 12.000 van deze teruggekeerde leden, waarvan meer dan de helft van Israël kwam en de overigen waren teruggekeerd uit zo’n dertig verschillende landen - waar-onder slechts enkelingen uit de VS -, lieten zich registreren als lid van de joodse gemeenschap. Hoewel dit aantal terug-gekeerden slechts 5 procent van de oorspronkelijk gevluchte joden bedroeg, was het wel genoeg om de bestaande Duits-joodse gemeenschap nieuw leven in te blazen. Opmerkelijk is echter dat slechts weinig zakenmensen terugkeerden met de bedoeling om hun zaak weer in han-den te nemen. De meesten geloofden niet in de stabiliteit van de nieuwe Duitse Republiek. Daarentegen was het opvallend dat er heel wat advocaten de gemeenschap kwamen ver-voegen die zich voornamelijk bezighielden met rechtszaken in verband met restituties. Zo telde men er rond 1953 een driehonderdtal, een aantal dat tegen 1961 nog eens met honderd was gestegen. Zij vormden als het ware een band tussen het verleden en het heden. Bij deze terugkeer mag dus, wanneer we het geheel van het aantal teruggekeerden overschouwen, niet uit het oog verloren worden dat de sterke beweging richting Duitsland die vooral tussen 1956 en 1959 haar hoogtepunt kende, ongetwijfeld in grote mate is veroorzaakt door de restitutie- en compensatiewetten die in het land werden opgesteld.³⁸

Ongetwijfeld het meest opmerkelijke feit - gezien de wei-nig vriendschappelijke houding tussen beide groepen - was echter de beslissing van een aantal Oost-Europese DP’s die besloten om zich in de Duits-joodse gemeenschap te ves-tigen en ook wensten te integreren in Duitsland. Hoewel de overgrote meerderheid van deze groep tegen 1951 de kam-pen in Duitsland had verlaten, maakten binnen de tien jaar die daar op volgden nog zo’n 12 à 15.000 Oost-Europese joden duidelijk dat ze zich wilden aanpassen aan de Duits-

joodse traditie. Ze leerden de taal en begonnen een beroep waardoor ze in contact kwamen met Duitsers, één op zes huwde zelfs met een niet-jood. Al snel maakten ze een belangrijk deel van de gemeenschap uit. Zo vormden ze in Berlijn 20 procent en in Frankfurt 40 procent van de gemeente en bestonden voornamelijk kleinere gemeenten hoofdzakelijk uit deze nieuwe immigranten. Toch merkte Norbert Muhlen op dat er tussen beide groepen in de jaren '60 nog steeds een zeker antagonisme bestond, al was de grote afstand die beide groepen scheidde vóór de oprichting van het Derde Rijk grotendeels overbrugd en waren de bestaande culturele en religieuze conflicten veel minder bitter.³⁹

Dit alles leidde ertoe dat Duitsland rond 1961 40.000 joden telde die verspreid waren over 514 plaatsen, zij het dat zij zich hoofdzakelijk in de grote steden bevonden. Hoewel dit op het eerste gezicht een groot aantal lijkt te zijn, maakte dit toch nauwelijks 0,1 procent van de totale Duitse bevolking uit. Bovendien dient hier gezegd dat er vóór 1932 twaalf keer meer joden in Duitsland leefden dan dit begin jaren '60 het geval was.⁴⁰

Dat het echter binnen deze gemeenschap niet altijd vlot en eensgezind verliep, mag blijken uit de vaststelling dat sommige devote joden klaagden over het feit dat de gemeenschap zo weinig intens religieus was geworden. Bovendien stonden slechts zeven rabbi's ten dienste van de achtenzeventig gemeenten en moesten de diensten worden verkort vanwege het gebrek aan bereidheid tot participatie bij het overgrote deel van de leden. Vaak waren kleinere gemeenten die minder dan honderd leden telden niet in staat om de gewone Sabbatdienst te laten doorgaan omdat ze niet aan de vereiste tien personen kwamen die de joodse wet voorschrijft. De joodse cultus en cultuur waren na de oorlog immers vervangen door sociaal en administratief werk en restitutie. Na de oorlog waren de joden, in tegenstelling tot voorheen, hoofdzakelijk sociaal gericht op de leden van hun eigen gemeente, een evolutie die werd gesteund door de leiders van sommige van deze gemeenten. Zij hoopten dat zo de sociale eenheid het gebrek aan religieuze bezorgdheid kon compenseren. Niettegenstaande de religieuze onverschilligheid die heerste, waren er echter nog steeds een aantal onderlegde mannen die zich bleven inspannen voor de gemeenschap en op die manier de geest van het jodendom levend hielden.⁴¹

1.4. Een hopeloos gevecht tegen de nieuwe vijand. Joden in het communistische Oost-Duitsland

Aan de andere kant van de Muur was het gevecht om voort te bestaan voor de 8.000 joden die in 1949 nog in Oost-Duitsland leefden zo mogelijk nog groter.⁴² Daar waar kanselier Adenauer vanaf de stichting van de Bondsrepubliek vastbesloten was om het joodse vraagstuk op een openhartige manier aan te pakken⁴³, leden de Oost-Duitse joden onder de onderdrukking door de Sovjets. Net als hun christelijke medeburgers werden zij vervolgd vanwege hun religieuze ideeën. Bovendien wierp ook de anti-joodse discriminatie een schaduw op hun leven.⁴⁴ Per definitie was het een staat waar elke vorm van antisemitisme bij wet verboden was, maar het contrast met wat aan de andere kant van de Muur gebeurde was groot en enkele jaren na de stichting bleek dit Duitsland zo goed als 'judenrein'.⁴⁵

Terwijl door Konrad Adenauer⁴⁶, zij het duidelijk tegen de wil van de publieke opinie in⁴⁷, werd beslist tot het uitbetalen van een restitutiebedrag van zo'n drie miljard DM⁴⁸, wilde het communistische bestuur van geen schadeloosstellingen weten voor de joden die geleden hadden onder de holocaust. Want met de gruwelijke erfenis van het Derde Rijk, zo meenden de zelf vervolgte communisten, hadden zij geen uitstaans.⁴⁹ Meteen werd van de gelegenheid ook gebruik gemaakt om het bestuur in Bonn een sneer te geven. Het *Wiedergutmachungs*verbond tussen Bonn en Israël werd veroordeeld als een «transactie tussen West-Duitse en Israëliëse grootkapitalisten» dat tot stand gekomen was op kosten van de arbeiders en voor de joden was verworden tot een bron waaruit zowat ongeremd geput kon worden.⁵⁰

Aangezien de gevolgde historisch-politieke tactiek dus enkel tot doel had om de Democratische Republiek te ontdoen van elke nationaal-historische binding, werd ook naar Israël scherp uitgehaald.⁵¹ Toen Israël dus restitutie eiste voor de 500.000 vluchtelingen die het land na de oorlog had opgevangen, werd deze claim volledig genegeerd. De vijfhonderd miljoen die van haar gevraagd werd, zou nooit uitbetaald worden. Maar ook de joodse inwoners die aan de oostkant van de prikkeldraad en de mijnevelden leefden, kregen niets uitbetaald, en er werd niet aan gedacht om restitutiewetten op te stellen die dit probleem van de baan hadden kunnen helpen. Dit, zo verklaarden de machthebbers, zou immers het marxistische principe van een staat, waarvan het doel de algemene onteigening was, schaden. De

slachtoffers van de vervolging, of die nu joods zijn of niet, zo meende men, hadden recht op een maandelijks pensioen van twintig dollar indien de leeftijdsgrens van 55 voor de vrouwen en 60 voor de mannen was overschreden.

Deze houding had tot gevolg dat tussen 1945 en 1961 (en vooral rond 1953 toen Stalins anti-joodse campagne, net voor diens dood, haar hoogtepunt bereikte⁵²) één derde van de joden in Oost-Duitsland naar het West-Duitse gedeelte vluchtte. Enkel zij die oud en ziek waren of die gebroken waren door verleden en heden, besloten of waren gedwongen om te blijven.⁵³ De situatie werd kritiek toen Stalin de haat tegenover de joden een officiële basis gaf. Hij vervolgde de joodse dokters - net als de andere joodse intellectuelen⁵⁴ - op een manier die ernstig aan de pogroms onder het nazi-regime deed denken en hief alle betalingen aan de Oost-Europese joodse gemeenschappen op.⁵⁵ Dit had tot gevolg dat Oost-Duitsland aan het begin van de jaren '60 nog slechts zo'n 1.800 joden zou tellen.⁵⁶ Toch bleef niet alles in de DDR zo uiterst negatief, een voorbeeld hiervan is het feit dat er reeds in juni 1953 abrupt verandering kwam in de politiek die de staat tegenover de joden aannam en vanaf 1956 de joodse artiesten die hun job hadden verloren werden gerehabiliteerd.⁵⁷

In de jaren die daarop volgden verminderde het aantal leden van de joodse gemeenschap niettemin nog steeds gestadig ; en hoewel drie synagoges werden heropgebouwd kwam men er niet toe ook maar één school, kindertuin, sociale club of culturele vereniging voor joden in het leven te roepen.⁵⁸ De joden waren echter niet helemaal onzichtbaar in Oost-Duitsland, want toen een aantal joodse vluchtelingen uit Amerika terugkeerde, werden ze leidende Oost-Duitse figuren. Bovendien kon het regime in haar propaganda ook dankbaar gebruik maken van verschillende joodse kunstenaars, hetgeen voor haar, hoe paradoxaal het ook moge klinken in de lijn van haar politieke beleid, bijzonder welkom was. En aan het eind van de jaren '50 riepen een aantal Oost-Europese communistische intellectuelen op tot bevrijding van de Oost-Europese intellectuele terreurmachine. Onder deze leidende figuren waren verschillende joden. Maar onder bevel van Moskou werd dit Oost-Duitse regime al vlug in de kiem gesmoord.⁵⁹ Oost-Duitsland beschikte onder dit dictatoriale bewind dan ook niet over de voor de joodse cultuur zo broodnodige joodse scholen of jeugdgroeperingen.⁶⁰ Geen wonder dus dat toen

Oost-Duitsland instortte de joodse gemeente praktisch onbestaande was geworden.⁶¹

Blijkbaar was er geen plaats in Oost-Duitsland voor de pioniers van het joodse leven, noch voor de religieuze joden en zelfs niet voor de aanhangers van de geseculariseerde Ersatzreligie van het marxisme. Enkel die enkele joden die bereid waren om het terreurbewind te dienen, konden overleven. Het communisme bedreigde dus op haar beurt en op haar manier het leven, de vrijheid en het geluk van haar eigen burgers en in het bijzonder dat van de joden. In het door de Sovjetmacht bestuurde deel van Duitsland was er geen enkele hoop op een joodse heropleving.⁶² Dit in tegenstelling tot de joden in West-Duitsland waarvan de hoofdrabbin van Keulen meende : «*Wanneer een bezoeker van Mars onderzoek zou moeten doen op aarde, zou hij geen enkel ander land vinden waar de joden zo geïsoleerd zijn van onrecht en discriminatie. Hij zou zien dat we dezelfde eerbied krijgen die de Egyptenaren toonden voor hun mummies.*»⁶³ Toch zou dit niet kunnen verhinderen dat de demografische achteruitgang en assimilatie van de joden in West-Europa eveneens traag maar systematisch werd voortgezet.⁶⁴ De wil om het eigen verleden onder ogen te zien, zou uiteindelijk niet echt meer behoren tot de geschiedenis van Oost-Duitsland. De hele tijd werd de mythe van de anti-fascistische bevrijding van de Duitse arbeiders en boeren van onder het juk van het nazisme hoog gehouden. Hier, zo leek het wel, leefden enkel maar de helden die heroïsch strijd hadden geleverd tegen de terreur en nu de ziel vormden van de grote communistische DDR. Daar stond schrijnend genoeg tegenover dat de voormalige concentratiekampen Buchenwald en Sachsenhausen op een dramatische manier werden gerehabiliteerd en omgevormd om er politieke gevangenen in onder te brengen.⁶⁵

Al even bedenkelijk ging het er met de geschiedschrijving aan toe. Er werd een valse dichotomie gecreëerd tussen het nazistische regime en de DDR, want wie tegen het fascisme was, moest vóór de huidige staat zijn en wie zich over het communisme kritisch uitliet, was ongetwijfeld een fascist. De aandacht voor de nabije geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog was een verkrampde en misvormde aandacht waarin geen plaats was voor joodse slachtoffers, zigeuners of homoseksuelen. De geschiedschrijving was die over een land dat enkel helden telde, op het hoogtepunt in zijn geschiedenis stond en was gegroeid uit de nederlaag van Hitler wiens vervolgingsideeën onmiskenbaar waren voort-

gevloeid uit het kapitalisme. Wie het daar niet mee eens was werd meteen de mond gesnoerd. In tegenstelling tot het tumult dat geregeld aan de andere kant van de Muur ontstond, waren andere visies hier immers niet welkom.⁶⁶

En hoewel het land zijn tactiek ten opzichte van de historische verantwoordelijkheden rond midden de jaren '80 alsnog bijstuurde en in 1987 zelfs voor het eerst restitutie-onderhandelingen startte met het *World Jewish Congress*⁶⁷, duurde het echter tot 12 april 1990, de dag van de aanstelling van het eerste democratische bestuur in het land, alvorens een einde kwam aan veertig jaar van officiële ontkenning en een begin werd gemaakt van de aanvaarding van de verantwoordelijkheid voor de misdaden die onder het nazi-regime waren gepleegd.⁶⁸

Dit stond in scherp contrast met de houding van een deel van de bevolking. Want in de nochtans door weinig verschillende etnische groepen getekende DDR - met z'n nauwelijks nog 380 joden en 8 erkende *Gemeinden*⁶⁹ aan het einde van de Koude Oorlog - werden nu, aan het eind van de jaren '80, vanuit de bevolking nooit geziene scherpe openlijke racistische en antisemitische manifestaties georganiseerd, hoewel dit pas na de hereniging écht tot uiting zou komen.⁷⁰

2. TUSSEN UITWISSEN EN HERINNEREN OF HOE HET DUITSE VOLK EEN ONVERDRAAGBAAR VERLEDEN DRAAGT

Ook het Duitse volk werd na de roemloze ondergang van het nationaal-socialisme geconfronteerd met de plicht om een andere attitude aan te nemen ten opzichte van het joodse volk. Zo worstelde de Federale Republiek met de ontwikkeling van een niet-racistisch nationalisme⁷¹ en was het met de DDR zo mogelijk nog veel erger gesteld.

2.1. Het versplinterde maar niet verdwenen antisemitisme in het vroege naoorlogse Duitsland

Het antisemitisme dat in Duitsland sinds de zeventiger en tachtiger jaren van de negentiende eeuw⁷² niet alleen nog latent aanwezig was en dat in het naoorlogse Duitsland een gesofisticeerd en cultureel-politiek diep doorgedrongen verschijnsel bleef⁷³, kreeg nu in de Duitse pers heel wat aandacht. Zeker in de eerste paar maanden na de oorlog waren uitingen van nazi-overtuigingen zeldzaam, maar geleidelijk aan groeide er wel enige boosheid over de 'bevoorrechte positie' die de joden volgens sommigen zouden genieten.⁷⁴

Daardoor ontstonden duidelijk ook meer conflicten. Bovendien geldt dit allicht mede als verklaring voor het feit dat in *Report No. 49*, een rapport dat uitkwam na een onderzoek rond antisemitisme in Duitsland in december 1946, schrikwekkende maar niet geheel onverwachte cijfers werden weergegeven. In de US-zone noemde 19% van de Duitsers zich nationalistisch, 22% racistisch, 21% antisemitisch en maar liefst 18% radicaal antisemitisch. De reactie die hierop kwam van het Amerikaanse bestuur in juli 1947 was oprecht maar klonk hol. Men was er immers van overtuigd dat «*de beste manier om het antisemitisme te bestrijden het promoten van het wederzijdse begrip en appreciatie tussen alle groepen*» was.⁷⁵ Clichématiger kon het rapport allicht niet opgesteld worden.

Tijdens de jaren '50 - aan het begin van een verminderend Duits antisemitisme⁷⁶ - en de vroege jaren '60 was er nog steeds sprake van op z'n minst twee incidenten per jaar. Toch, zo meent Muhlen, waren sommige voorvallen nauwelijks alarmerend en «*zouden ze in een minder ernstige context eerder komisch geleken hebben*», al werd er in de pers wel ruimschoots aandacht aan besteed.⁷⁷ Antisemitisme was duidelijk geen dominant kenmerk meer in het grootste deel van het sociale of politieke landschap van West-Europa en het bestaande antisemitisme werd eerder «*als een speldenprik beschouwd dan als een belediging*».⁷⁸ Begrijpelijkerwijze kreeg het in Duitsland veel meer aandacht in de pers dan in de andere West-Europese landen. Opmerkelijk was echter vooral het feit dat dit samenviel met een groeiend bewustzijn van het holocaustverleden, wat op zijn beurt weer samenviel met een groot generatieconflict in Duitsland. Een trend die zich trouwens nog doorzette in de jaren '70 - het decennium van de grote opleving van nieuwe publicaties en films over Hitler⁷⁹ - toen de Sociaal Democratische Partij van Willy Brandt aan de macht kwam; een partij die veel meer dan de Christen Democratische Unie begaan was de herinnering aan en verwerking van het verleden.⁸⁰

Het ernstigere antisemitisme liet haar sporen na op joodse begraafplaatsen waar frequent graven werden geschonden en aan de synagoges die werden beklad met swastika's en anti-joodse slogans. Zo werd tussen 1948 en 1957 op één tiende van de 1.700 joodse begraafplaatsen in Duitsland vandalisme vastgesteld. Het ging hier vooral om die begraafplaatsen die afgelegen of geïsoleerd lagen. Dat het hierbij in 93 procent van de gevallen ging om de daden van jeugd-

delinquenten waarvan de helft niet wist dat het ging om joodse begraafplaatsen, maakte de angst er niet minder om. Zeker niet nadat de beschadiging van de Keulse synagoge op Kerstavond 1959 een hele beweging in gang had gezet. Opnieuw bleek het hier echter veel meer te gaan om baldadigheden en niet zozeer om uitpattingen voortvloeiend uit een rechtse politieke overtuiging. De ontstane golf was dus veelal niet antisemitisch maar eerder uitgelokt door de overdadige publiciteit die er aan werd gegeven.⁸¹

Ook de voormalige nazi-propagandaleider Friedrich Wilhelm Schmidt liet zich tijdens deze periode (1961) weer gelden in één van die typische incidenten. Maar hij werd door Bonn vanwege zijn antisemitische uitspraken op een bijeenkomst van de neonazistische getinte Deutsche Reich Partei gecounterd, aangeklaagd en veroordeeld. Toch waren het uitvallen als deze die de joden alarmeerden en het voor hen steeds moeilijker maakten om te geloven dat dit niet een hergeboorte betekende van het nazi-tijdperk.⁸² De schreeuw om een Duitse heropvoeding werd bovendien nog groter toen bleek dat veel Duitsers - in het bijzonder de jongeren - verbazingwekkend weinig wisten over de betekenis van het nazisme of van de joden. Het was een groot deel van de bevolking nu plots duidelijk geworden dat er inderdaad nood was aan een Duitse heropvoeding.⁸³

Dat dit geen eenvoudige poging zou zijn, mag blijken uit het feit dat het antisemitisme in het naoorlogse Duitsland niet op de eerste plaats racistisch was, maar gebonden aan sociale, politieke, economische, culturele en religieuze anti-joodse tradities. Nog steeds werd de joden immers een verantwoordelijkheid voor de Duitse catastrofe opgedrongen. Dit kwam vooral tot uiting, zo schrijft Frank Stern, in de semi-publieke en private sfeer waar niets expliciet diende gezegd te worden, maar waar iedereen het begreep. Dit latent antisemitisme beïnvloedde de familiesfeer, het opvoedingssysteem, de emotionele identificatie van de jongere generaties en de ambiguïteit van het beeld van de jood dat de bevolking in zich droeg.⁸⁴

Het was dit complexe en verborgen antisemitisme dat nu door een vernieuwde aandacht voor het joodse probleem en de democratie in het algemeen diende te worden aangepakt. Schrijven dat in het Duitsland van de jaren '60 weldegelijk nog enig antisemitisme aanwezig was, is dus zeker geen verdraaiing van de waarheid, al is nog steeds niet iedereen het eens over de sterkte of de aard ervan. Uit het onderzoek

van Norbert Muhlen is in ieder geval gebleken dat de vijandigheden tegen de joden van dat moment in geen geval op instemming konden rekenen onder het grootste deel van de Duitse bevolking. Wel gebruikte men nog steeds oude antisemitische clichés als ‘de joden waren nergens geliefd, dus de holocaust was onvermijdelijk’ om de nationale verantwoordelijkheid van Duitsland te ontkennen.⁸⁵

De openlijke vijandigheid tegenover de joden, zoals het bekladden van synagoges en het beschadigen van joodse begraafplaatsen in de jaren 1950 en 1960, wees de Duitsers er echter wel op dat er nog steeds nazi's onder hen waren. Deze handelingen deden, net als de rechtszaak tegen Eichmann in Jeruzalem in 1961, vele gewone Duitsers opschrikken uit hun oude antisemitische denkpatronen. Maar het antwoord op de vraag of dit groeiende bewustzijn van de terreur van het nazi-regime ook de relaties tussen Duitsers en joden beïnvloedde bleef onduidelijk.⁸⁶ Al is het nu wel duidelijk dat zeker ook dit proces, naast het Auschwitz-proces (1963-65) en de verjaringsdebatten (1965, 1969, 1979), mede heeft geleid tot de stemmingswissel die aan het eind van de zestiger jaren in het intellectueel-politieke debat heeft plaatsgehad.⁸⁷

Misschien wel het belangrijkste fenomeen in de veranderingen die zich vooral aan het eind van 1966 duidelijk opdrogen, was de opkomst van de Nationaal Democratische Partij (NPD) aan de rechtse en de zogenaamde extra-parlementaire oppositie aan de linkse politieke zijde. Beide partijen waren immers openlijk antisemitisch of anti-zionistisch en vertoonden sterke pro-Arabische tendensen.⁸⁸ Het plotse succes van de NPD⁸⁹ - die via haar vlag, die enkel van die van de nazi's te onderscheiden was door de swastika die vervangen was door de blauwe letters die de naam van de partij vermeldden, duidelijk te associëren was met het nazi-regime⁹⁰ - werd door delen van de Israëlitische pers overdreven en haar bestaan werd uitgebuit door politici van zowel de linkse als rechtse vleugel die steeds hadden volgehouden dat er nooit iets was veranderd in Duitsland en dat Israël daarom geen relaties mocht onderhouden met het land. De meerderheid van de Duitsers verzette zich echter tegen de opkomst van de NPD en tegen een heropbloei van het nazisme. Dit werd ook door de Israëlitische regering begrepen, nog vóór de NPD uiteindelijk door de economische recessie en het daaruit volgende gebrek aan eigen financiële middelen in de vergetelheid zou worden gedrongen.⁹¹ Maar gedeeltelijk was het kwaad al geschied, want een

aantal joden had in deze partij en in kranten als *Der Blaue Montag* en *Der Blaue Samstag*, die beide dicht aanleunden bij het nazistische blad *Der Stürmer*, datgene herkend wat ze tussen 1933 en 1945 aan den lijve hadden ondervonden. En de angst die deze herinnering opriep, stak bij sommigen dan ook weer de kop op.⁹² De 'extra-parlementaire oppositie' (APO) daarentegen was een spontane 'studentenopstand' die in 1967 uitbrak en zichzelf manifesteerde door straatdemonstraties, sit-ins en in sommige gevallen zelfs rellen. Deze studentenbeweging was grotendeels marxistisch georiënteerd, weinig homogeen in haar filosofie en leiding en werd geïnspireerd door eigentijdse personaliteiten als Mao Tse-tung, Fidel Castro en Che Guevara. Maar deze studentenrevolte was in geen geval een louter Duitse aangelegenheid, ze werd gevonden in alle Westerse democratieën en was vooral hardnekkig in Frankrijk waar ze zelfs een bedreiging was voor de stabiliteit van de regering van de Gaulle. Ook deze beweging verloor echter in de jaren '70 alle grond onder de voeten en verdween. Toch hielp zij wel om het bestaande intellectuele en politieke klimaat in de Federale Republiek en elders te veranderen. Het is deze verandering die uiteindelijk haar weerslag zou hebben op de Europese en in het bijzonder op de Duitse houding tegenover Israël.⁹³

In ieder geval werd de bestaande vijandige houding tegenover de joden vanaf de jaren '60 en '70, gecounterd door christelijke bewegingen als het door Lothar Kreyssig⁹⁴ opgerichte *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste* (ASF) die ziekenhuizen en tehuizen voor gehandicapten bouwden, maar ook synagogen en kerken heropbouwden vanuit de onderliggende bedoeling om Duitslands verleden goed te maken.⁹⁵ «*Wij Duitsers en wij alleen*», zo lichtte Kreyssig in 1958 de oprichting van ASF toe, «*zijn verantwoordelijk voor de Tweede Wereldoorlog. Wij achten ons erg schuldig aan de ellende waarin wij de mensheid hebben gestort ; aangemoedigd door een verzet tegen God, hebben de Duitsers miljoenen joden uitgeroeid. Zij die dit bloedbad niet hebben gewild, deden te weinig om het te voorkomen. Als de wereld de vrede nog niet kent, is dit omdat de mensen zich nog niet verzoend hebben. Slechts 13 jaren zijn verstreken sinds het einde van de oorlog. 13 jaren waar wij Duitsers aanvankelijk geleefd hebben in een sfeer van apathie. Nadien wilden we onze morele identiteit herstellen [...]*»⁹⁶ Het grenzen overschrijdende werk dat de organisatie aanpakt in landen als Bosnië, de VS, Groot-Brittannië, Frankrijk,

Israël, Noorwegen, Nederland, Polen, Tsjechië en ook België, was zijn waardevolle bijdrage aan dit project.⁹⁷

Een ander punt dat hier onze aandacht verdient, betreft de aanwezigheid van het negationisme⁹⁸ in Duitsland. We moeten ons hier kort immers ook de vraag stellen in hoeverre deze leugenachtige visie op het holocaustgebeuren een stek heeft gevonden binnen het Duitse publieke debat. We weten dat het negationistische gedachtegoed - met zijn drie pijlers : geen gaskamers, geen zes miljoen vermoorde joden en geen vooraf groots opgezet plan⁹⁹ - weerklank vindt bij politici uit de Verenigde Staten, maar ook bij politici uit andere landen waaronder de Centraal- en Oost-Europese landen met een antisemitische traditie. Veel van de huidige voortrekkers van deze bewegingen collaboreerden trouwens met de nazi's.¹⁰⁰

In Frankrijk zijn de activiteiten van de holocaustontkenners geconcentreerd rond Robert Faurisson, een voormalige professor in de literatuur aan de Universiteit van Lyon¹⁰¹ die omwille van zijn negationistische stellingen uit zijn academische ambt werd geschorst.¹⁰² Maar ook hij had volgelingen als Henri Roques of Jean-Marie Le Pen. Terwijl men in België geconfronteerd werd met de visie van de nazi-collaborateur en leider van de fascistische beweging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog Leon Degrelle.¹⁰³ Zelfs Latijns-Amerika beschikte sinds halfweg de jaren '60 over negationistisch materiaal. Om nog te zwijgen van Zweden, Amerika, Nieuw-Zeeland en Japan.¹⁰⁴

In Duitsland kreeg de ontkenning van de holocaust uiteraard een heel bijzondere betekenis. Daar heeft het negationisme in het taalgebruik algemeen ingang gevonden met Thies Christophersens term '*Auschwitz-Lüge*'¹⁰⁵ of de 'leugen over Auschwitz', een algemeen ingeburgerde maar dubbelzinnige term die door de ontkenners zelf wordt gehanteerd. Georgi Verbeeck meent dan ook terecht dat men beter spreekt over de *Auschwitz-Leugnung* of de loochening van het bestaan van Auschwitz en de genocide waarvoor die symbool staat.¹⁰⁶ Het revisionisme zelf - als de noodzakelijke fase in de geschiedenis van de geschiedschrijving - is sinds de *Historikerstreit* zijn neutrale betekenis en onschuld in Duitsland verloren. Toch lag het revisionisme van Ernst Nolte mijlenver af van dat wat Faurisson revisionisme noemde.¹⁰⁷

Reeds in de jaren vijftig werd een netwerk opgericht waarin de verdedigers van het nationaal-socialisme een publiek

vonden voor hun apologie van het Derde Rijk. De generatie voor wie het einde van het nazi-regime ook een zware persoonlijke nederlaag betekende, was immers erg ontvankelijk voor de nieuwe boodschap. Zij konden de schuldtoewijzing aan Duitsland niet verteren, evenmin als de processen in Nuerenberg of de denazificatiepolitiek van de geallieerden. Men wenste van geen oorlogsschuld (*Kriegsschuld*) te horen en op iedere suggestie van ‘collectieve schuld’ werd vervolgd gereageerd. Bovendien klaagden zij dat de *Siegerjustiz* (de rechtspraak door de overwinnaars) zijn verlengstuk had gevonden in een *Siegergeschichte*, de ‘geschiedenis die door de overwinnaars is geschreven’. Toch konden de wrokgevoelens tegenover de geallieerden enkel in de marge van de samenleving tot uitdrukking worden gebracht. Het lag voor de hand dat het vooral de soldaten en officieren van de voormalige *Wehrmacht* zouden zijn die door het netwerk van revisionistische propaganda aangesproken werden. En naarmate de Duitse misdaden steeds onomstotelijker vast kwamen te liggen, groeide de neiging om ze in de weegschaal te leggen met de geallieerde oorlogsmisdaden. Zo werd een eerste aanzet gegeven om de gruweldaden van het nazi-regime van hun uitzonderlijke karakter te ontdoen. Als er niet meer aan de ‘schuld’ getornd kon worden, dan moest de ‘exclusieve schuld’ er maar aan geloven.¹⁰⁸

In Duitsland, waar de ‘autoriteiten’ op het vlak van de revisionistische geschiedschrijving al vroeg werden overvleugeld door de buitenlanders, werd de negationistische boodschap steevast gekoppeld aan de weerlegging van de zogenaamde *Alleinschuld* van de Duitsers aan de Tweede Wereldoorlog. Opvallend is echter dat het praktisch alleen de buitenlandse auteurs en publicaties waren die grote beroering veroorzaakten in Duitsland. Het Duitse negationisme vertoonde nochtans dezelfde kenmerken als het negationisme elders, zo was het ook daar vooral gefixeerd op het aantal slachtoffers van de jodenvervolging. Later zouden dan weer de technische en natuurwetenschappelijke argumenten omtrent het bestaan van de gaskamers in de vernietigingskampen de overhand halen. Het verschil tussen het revisionisme in Duitsland en dat elders, zo meent Georgi Verbeeck, is dan weer dat het in Duitsland in al zijn betekenissen een duidelijk aantoonbare politieke rol vervult. «*Anders dan in de meeste andere landen*», schrijft hij, «*kan het niet als een bizarre intellectuele Spielerei worden afgedaan. Het gaat om de bestaansgrond van het naoorlogse Duitsland zelf. In het licht van het Duitse verleden springt*

vooral de 'ontlastende functie' op. Een deel van de historische schuld wordt erdoor weggenomen. En hiervoor is wellicht een publiek bereikbaar dat ruimer is dan de marge van de samenleving.»¹⁰⁹

2.2. Zoeken naar joodse vrienden. Filosemitisme als extreem verzet tegen het antisemitisme

Een ander fenomeen dat herkenbaar was in de naoorlogse periode en dat meteen de ambivalentie van het Duitse denken en bewustzijn ten opzichte van de joodse overlevenden en de Duits-joodse relaties aantoont, is het filosemitisme. Dit verschijnsel, dat gerelateerd is met de impact van het antisemitisme en eveneens gekenmerkt is door stereotype beelden¹¹⁰, dook reeds in de late jaren '40 en vroege jaren '50 op¹¹¹ in een klimaat van Duitse verzoening met de joden. Uiteindelijk moet het echter toch vooral gezien worden als een «morele, culturele en politieke therapie»¹¹². Het was een beweging die voornamelijk werd geleid, door wat Norbert Muhlen een 'morele elite' noemt. Deze 'elite' bestond uit clerici, schrijvers, onderzoekers en andere intellectuelen die voornamelijk aan de hogescholen, universiteiten en bij de jeugd bijzonder populair waren.

Nochtans had deze beweging - die in geen geval een massabeweging was - geen precies programma of precieze filosofie, ze had niet eens een echte leider. Vaak bleef het dan ook bij emotionele en sentimentele reacties op de officiële nationale antisemitische politiek uit het verleden en diegenen die haar nu in stand probeerden te houden.¹¹³ Reacties die trouwens ook bij de regering van het democratische West-Duitsland op te merken waren. Daar kregen de joden, om het met de overdrijving van Rafael Seligmann te zeggen, nu bijna de status van *Übermenschen* toebedeeld. Precies zij die niet eens zo lang geleden systematisch werden vervolgd, waren nu stuk voor stuk goede en fatsoenlijke mannen en vrouwen en kregen het label 'joodse *Mitbürger*' opgekleefd.¹¹⁴

De eerste studentendemonstraties werden uitgelokt door de terugkeer van Veit Harlan, de hoofdacteur in en coproducent van *Jude Süß*, een propagandafilm van Joseph Goebbels, op het grote scherm. Er volgden rellen in Hamburg, Berlijn en Freiburg en de eis werd gesteld dat de films van Harlan zouden geboycot worden. De studenten en professoren van de universiteit van Göttingen kwamen dan weer op straat omdat Leonhard Schlüter, die nazi-apologieën

had gepubliceerd, werd benoemd tot minister van onderwijs. Maar het sterkste antwoord van het filosemitisme op het antisemitisme kwam na de ontheiliging van de synagoge in Keulen in 1959 toen in Keulen, Frankfurt en München massademonstraties en -protesten uitbraken. De studentenvereniging van de universiteit van Mainz eiste nu ook dat de nazi-sympathisanten zouden uitgesloten worden van alle Duitse universiteiten en de Duitse Federale Jeugdkring eiste op haar beurt dat de regering zou verklaren dat de «Duitse jeugd niets gemeen heeft met deze zondaars».¹¹⁵

Deze acties werden ondersteund door acties van individuele burgers. Het zwakke punt van deze beweging was echter dat zij soms zo 'vurig' te werk ging dat personen die in geen geval antisemitisch waren daar toch voor werden aangevallen. In zeldzame gevallen ging het filosemitisme zelfs zover dat sommigen meenden de misdaden tegen de joden persoonlijk te moeten vergelden. Hoewel deze vergeldingsacties inderdaad weinig voorkwamen, meent Muhlen, lijken het toch vermeldenswaardige voorbeelden te zijn van de nieuwe geest die vanaf de late jaren '50, begin jaren '60, heerste onder bepaalde (relatief kleine) delen van de Duitse bevolking.¹¹⁶

Ondanks het feit dat de publieke bekenning van Duitslands schuld en verantwoordelijkheid voor de raciale vervolgingen tot een heropleving van de herinneringen aan de eigen participatie, passieve tolerantie of zelfs sympathie voor de destijds gehanteerde uitroeiingspolitiek leidde ¹¹⁷, kon dit niet verhinderen dat in dit veranderde politieke en sociale kader antisemitisme een taboe werd in Duitsland. De politieke wereld liet geen cliché onberoerd om op overdreven wijze de joden opnieuw binnen te halen ¹¹⁸ en de overgrote meerderheid van de bevolking bleef nog steeds bij hoog en bij laag beweren dat ze van heel de holocaust niet op de hoogte was geweest of er toch niets had aan kunnen doen. Duitsland bleef gebukt gaan onder een vorm van nationale amnesie hetgeen blijkbaar uiteindelijk niet verder leidde dan een fundamentele wettelijke, politieke, ideologische en culturele verbanning van het raciale en genocidale antisemitisme.¹¹⁹

De vertegenwoordigers van de Duitse joden voelden zich in geen geval aangesproken door deze golf van filosemitisme. Zij gingen zelf zover dat ze het filosemitisme beschouwden als een gevaar en een waarschuwing lieten horen tegen de verwarring van Israëli's en joden. Het was onheilspellend,

zo meenden zij, dat in een land waar nauwelijks joden woonden het joodse vraagstuk zo 'in' was.¹²⁰

Men kan echter na deze uiteenzetting niets anders besluiten dan wat Galinski, één van de leidende joodse figuren naast van Dam, ooit zo treffend in een gesprek met Leo Katcher heeft gezegd : *«Natuurlijk is er enig antisemitisme. We merken en voelen het bij sommige mensen. Het vloeit als zweet weg uit hen. Het barst uit in een discussie of wanneer iemand teveel gedronken heeft. Het is ooit tegen mij gezegd dat 'te weinig joden in de oven geworpen zijn'. Maar het zijn uitzonderingen. En zulke dingen gebeuren ook in andere landen, zelfs in de Verenigde Staten. Je kan dat niet ontkennen. Ik heb ondervonden dat de meeste Duitsers een goede verstandhouding willen opbouwen met de joden.»*¹²¹

Het is echter, zoals de filosoof Herbert Marcuse ooit in een artikel heeft geschreven, aan de andere kant duidelijk dat het filosemitisme in hoge mate werd gehanteerd als *«een Duitse zelftherapie : de poging om zichzelf een beetje te bevrijden van het verschrikkelijke verleden - een Duitse remedie voor een Duitse pijn.»*¹²² Vandaar ook dat Dan Diner zelfs nog in de tweede helft van de jaren '80 kon schrijven dat filosemitisme de dominante vorm bleef om met de joden om te gaan.¹²³ Het lijkt er in elk geval sterk op dat het hedendaagse antisemitisme in het verenigde Duitsland niet gezien moet worden als een deel van een nationalistische en xenofobische golf, maar als een antwoord op het filosemitisme.¹²⁴

3. DE LANGE WEG NAAR 'NORMALISERING'. DE SITUATIE VAN DE JODEN IN HET DUITSLAND VAN VANDAAG

Wie de situatie van de ongeveer 30.000 joden in het Duitsland van de jaren '80 en '90 wil analyseren, kan niet voorbij aan wat tijdens de naoorlogse jaren daarvóór is gebeurd. Op deze manier komt immers aan het licht dat in de eerste maanden van 1990, ondanks het weer oplevende antisemitisme - Werner Bergmann noemde het een «antisemitisme zonder joden»¹²⁵ -, het aantal (joodse) immigranten opnieuw is toegenomen.¹²⁶ Al betekent dat niet dat Duitsland overrompeld werd door joodse immigranten. Op het totaal van 79 miljoen Duitsers die het prille verenigde Duitsland telde, omvatte de joodse gemeenschap een dertig à veertigduizendtal mensen of zo'n schamele

drie à vier op 8000, daar waar ze vóór de oorlog 1 procent van de bevolking uitmaakten.¹²⁷

In ieder geval, zo meent Micha Brumlik, is tijdens de jaren '80 het filosemitisme uit het publieke leven verdwenen. Tekenen hiervan ziet hij in wat voorgevallen is te Bitburg, in de *Historikerstreit*¹²⁸ en in de discussies die gevoerd werden rond een al dan niet op te richten monument voor de oorlogsslachtoffers. Deze gebeurtenissen, zo meent hij, tonen aan dat een gedwongen verzoening en normalisering, zoals de West-Duitse regering die in het midden van de jaren '80 graag had afgedwongen, geen kans op slagen hebben. Het enige resultaat dat ze hebben gehad is een verhoging van het zelfbewustzijn van de joden in de Duitse Federale Republiek. Maar de toekomst van een zelfbewust jodendom in Duitsland is onzeker. Het is duidelijk dat de kleine gemeenschappen hun einde naderen en dat het joodse leven weldra enkel nog zal worden voortgezet in grote gemeenschappen als die in Berlijn, Frankfurt, München en Hamburg.¹²⁹

Het lijkt erop dat de voortzetting van de joodse gemeenschappen in grote mate zal afhangen van de immigratiestroom uit Oost-Europa nu de Muur is gevallen. Deze immigranten kunnen het joodse bestaan misschien nieuw leven inblazen en zelfs een heropbloei doen kennen. Een groter probleem is de vraag naar de toekomst van de individuen. De joodse jongeren voelen zich immers sterk verlamd door de heropleving die het Duitse antisemitisme - dat niet is opgekomen ondanks, maar eerder vanwege Auschwitz - vooral tijdens de late jaren '80 en het begin van de jaren '90 heeft gekend. Nochtans zijn het deze jongeren die Duitsland stilaan zijn gaan zien als hun eigen thuisland. Aan de andere kant zijn er de laatste jaren steeds meer Duitsers die meer willen weten over de joden en het jodendom. Deze positieve tendens kan echter wel tot gevolg hebben dat joden steeds meer gezien worden als een soort curiositeit of het jodendom als een soort van museum voor Judaïsme. Op die manier heeft de joodse wereld echter slechts de aantrekkingskracht van een antiekzaak, hetgeen op zich ook kan gezien worden als een soort van antisemitisme dat joden enkel ziet als levende herinneringen van een gruwelijke Duitse geschiedenis.¹³⁰

Eén ding mag na de historisch woelige jaren '80 duidelijk zijn : een eenvoudige verzoening zoals die bedoeld was in Bitburg maakt geen kans. «*Veertig of vijftig jaar*», zo meent

Brumlik, «is heel weinig tijd in de historische herinnering van de joden, vooral wanneer dit bekeken wordt tegen de achtergrond van de Shoah. Of een verenigd Duitsland bereid is om echt een poging te doen om een nieuw begin te maken met de joden die daar leven, zal duidelijker worden wanneer aan de verleiding kan worden weerstaan om 9 november - de dag van Duitse schande en joods lijden -, ondanks ieders opgetogenheid over de val van de Berlijnse Muur, te verheffen tot een nationale feestdag.»¹³¹

De eerste grote sociaal-politieke stappen ná de beslissing van Adenauer om, ondanks alle protest, de restitutiebetalingen toch door te voeren, vonden plaats in 1986. Toen werd, ondanks de aan de gang zijnde verhitte debatten over de Duitse geschiedschrijving, in Duitsland een grote stap gezet toen, voor het eerst sinds de oorlog, een joodse school werd geopend en dit een groot succes bleek te zijn.¹³²

Het was een memorabel jaar waarin niet alleen de *Historikerstreit* haar hoogtepunt bereikte, maar waarin ook Bondspresident Richard von Weizsäcker, zelf een zoon van een veroordeelde misdadiger, in een alom bewonderde en nog steeds vaak geciteerde toespraak belangrijke kwesties aansneed. Zo vroeg hij zijn landgenoten de waarheid onder ogen te zien en maakte hij brandhout van de collectieve ontkenning nooit iets geweten te hebben over wat er met de joden gebeurde. «Er waren tal van manieren om het eigen geweten niet te belasten», zo zei hij, «om verantwoordelijkheid te vermijden, de andere kant uit te kijken, te zwijgen.» En hij riep op tot een herinnering die kon leiden tot verzoening. Op die manier werd hij zelf één van de voortrekkers van het kritisch zelfonderzoek dat eind jaren '80 zijn plaats kreeg binnen de Bondsrepubliek¹³³ en voorheen toch enigszins leek belemmerd doordat heel wat Duitsers zich blindstaarden op de gigantische financiële inspanning die de *Wiedergutmachung* met zich meebracht.¹³⁴

In de jaren '90 heeft de herinnerings- en verzoeningsbeweging nieuwe impulsen gekregen en is het duidelijk geworden dat de situatie van de joden in een verenigd Duitsland, ondanks de enkele openlijk racistische uitpattingen¹³⁵ door hoofdzakelijk werkloze jongelui¹³⁶ die het niet zozeer op joden dan wel op Turken en Koerden¹³⁷ hadden gemunt¹³⁸, ingrijpend is veranderd. Zo is, sinds het proces van de hereniging van Duitsland, een tendens aan de gang die de joodse stemmen een kans geven, zij het niet in de laatste plaats om het Duitse internationale imago hoog te hou-

den ondanks de enkele antisemitische schandalen die er in het begin van het decennium zijn geweest.¹³⁹

Bovendien is het aantal leden van de joodse gemeenschap drastisch gestegen door de immigratie van joden die vroeger in de Sovjet-Unie woonden. Er is nu sprake van minimum 45.000 personen¹⁴⁰, een getal dat vandaag nog steeds blijkt te stijgen; en aangezien ook heel wat jongeren zich door het idee van integratie in Duitsland aangetrokken voelen, heeft de joodse gemeenschap in Duitsland voor het eerst sinds lang weer zicht op een rooskleurige toekomst. Het lijkt er bovendien ook op dat er, in het licht van deze veranderingen en ook in dat van de xenofobische, antisemitische en racistische pogroms in de jaren '92 en '93, gesproken kan worden over een joodse gemeenschap die in het Duitsland van vandaag een nieuwe identiteit gevonden heeft.¹⁴¹

Wat de xenofobische reacties in het Duitsland van de jaren '90 betreft¹⁴², toonde *Die Zeit* in een editie van maart 1992 aan dat het 'joodse probleem' vandaag een deel is van het 'probleem' met de buitenlanders in het algemeen.¹⁴³ Turken, homoseksuelen, Sinti en Roma, Arabieren en Afrikanen, allemaal waren ze in de jaren '90 en zijn ze vandaag nog doelwit van xenofobe aanslagen.¹⁴⁴ Deze racistische golf ging inderdaad gepaard met een steeds zichtbaarder wordend joods leven in Duitsland¹⁴⁵, maar de realiteit toont aan dat de joden zeker niet de eerste en enige groep was die door deze acties werd gevisieerd.

Niettemin zetten de conclusies van de 'poll' die door *Die Zeit* werd gehouden aan tot denken. Eén op acht, zo bleek, koesterde antisemitische gevoelens, zo'n zestig procent van 'alle' Duitsers meende dat het antisemitisme op z'n huidige niveau zou blijven en achttien procent meende dat het zou verhogen. Niet toevallig koesterde zevenenzeventig procent van hen die antisemitische gevoelens vertoonden ook tegen de zigeuners negatieve gevoelens. Zo'n vierenveertig procent onder hen meende zelfs dat 'raciale zuiverheid' vitaal was voor de Duitsers. Maar zoals we reeds schreven, moeten deze cijfers opgenomen worden in het totaal van de xenofobische reacties en kunnen ze hier niet van worden losgekoppeld.¹⁴⁶ Daarentegen hoeft het dus geen verbazing te wekken dat men bijvoorbeeld tijdens de demonstraties naar aanleiding van de aanslag op en de dood van enkele Turken in Solingen in juni 1993 kon

vaststellen dat de leiders van de joodse gemeenschap prominent aanwezig waren.¹⁴⁷

Naast de massale demonstraties tegen het uitgebroken xenofobische geweld in november en december 1992¹⁴⁸, kwam er trouwens in de jaren '90 vanuit intellectuele hoek een duidelijke en hoopgevende tegenbeweging op gang toen de politieke theoloog Johann Baptist Metz opriep tot wat hij een «anamnetische cultuur»¹⁴⁹ noemde. Meteen werd hij bijgesprongen door de vermaarde Tübingse theoloog Hans Küng die schreef dat bevrijding niet komt van vergeten en verdrücken, maar van erkenning en herinnering¹⁵⁰ en door Metz' opvolger in Münster Jürgen Manemann.¹⁵¹

Het was echter ook Manemann die er op wees dat de weg naar een cultuur van de herinnering in Duitsland nog veraf was en dat het precies de amnesie is die nog steeds de hoofdrol speelt in het publieke en persoonlijke leven voor wat de periode van het nazisme betreft. *«In het gezicht van deze verdringenen»*, zo schreef Manemann in één van zijn bijdragen, *«zien we dat het tegenwoordige morele verval in onze maatschappij verbonden is met het vergeten van Auschwitz. Het gebrek aan gevoeligheid voor het verleden reflecteert zichzelf in de afwezige gevoeligheid voor de tegenwoordige onrechtvaardigheid.»*¹⁵²

Met andere woorden, wie niet ten slachtoffer wil vallen aan een amnetische cultuur zal in de eerste plaats de strijd moeten aangaan met de zich steeds sterker manifesterende drang om te ontkennen en te vergeten. Daarom mag het weinige dat de Duitsers van de eerste generatie hebben verteld niet verloren gaan in de beschaamde stilte van de volgende generaties¹⁵³, het is immers deze stilte die de vergetelheid de mogelijkheid biedt om zich door te zetten en de geschiedenis bijna onmerkbaar naar de achtergrond te schuiven.

Het lijkt er trouwens sterk op dat in de jaren '90, met projecten van onschatbare waarde als die van de Duitse theoloog Björn Krondorfer¹⁵⁴, inderdaad een kentering is gekomen in het herinneringsproces en dat de generaties die de oorlog niet hebben meegemaakt nu in Duitsland effectief de fakkel van de verantwoordelijkheid van de herinnering op de schouders nemen. De schoorvoetende 'bewuste' ontmoetingen die nu dagelijks plaats hebben, zijn ongetwijfeld de eerste tekenen van een toekomstige joods-Duitse samenleving; en dit betekent, ondanks het verdwijnen van een authentieke joodse cultuur in Europa¹⁵⁵,

onmiskbaar een overwinning op het nazistische verleden.

4. BESLUIT

Het mag duidelijk zijn, daar waar de naar Duitsland teruggekeerde zigeuners werden blootgesteld aan hetzelfde soort vervolging dat ze reeds vóór 1939 hadden ervaren, konden de joden binnen de Federale Republiek, net als de andere vluchtelingen die met open armen werden ontvangen, terugvallen op de terechte aandacht en zorg van de Duitse regering.¹⁵⁶ Dat betekende, zoals we gezien hebben, uiteraard niet dat alle antisemitisme in Duitsland was en is uitgeroeid¹⁵⁷, maar wel dat aan hen extra aandacht werd besteed en dat ook op internationaal niveau sterk op hun behandeling werd gefocust. Het antisemitisme dat Duitsland vandaag nog kent, is paradoxaal genoeg een antisemitisme dat nauw verweven is met de herinnering aan het verleden ; een herinnering die de nationale identificatie van de Duitsers grondig verstoort.¹⁵⁸

Het naoorlogse Duitsland is dus nooit *Judenfrei* geweest. Dat er vandaag nog tienduizenden joden in het verenigde Duitsland leven ¹⁵⁹, is onmiskbaar een overwinning op het holocaustverleden. Dat ondertussen heel wat Duitsers zelf ook begrepen hebben dat ze heel weinig over de joden weten en nu (soms overijverig) bewust naar hen op zoek gaan en hen ook gaan zien als dragers van een waardevolle cultuur ¹⁶⁰, is een hoopvol teken voor de toekomst. En al lijkt het onbegrijpelijk in het licht van de nog vrij recente xenofobische uitbarstingen, toch zijn er duidelijke tekenen dat heel wat Duitsers, nadat dit in een eerste golf in de jaren '60 (met het proces Eichmann) en een tweede golf eind jaren '70 (met de uitzending van het docudrama *Holocaust*¹⁶¹) nogal eens in die mate was vast te stellen, sinds 1989 opnieuw sterk gefascineerd zijn door ongeveer alles wat joods is.¹⁶²

Getuige daarvan zijn de jaarlijkse *Jüdische Kulturtag*, de aandacht voor de opening van joodse restaurants en twee boekenwinkels in Berlijn en München. Maar ook voor televisie-uitzendingen van het *Jüdisches Kulturmagazin* en voor ongeveer alles wat joodse publicaties betreft. Dat is vooral opmerkelijk omdat op de ongeveer 80 miljoen inwoners van het verenigde Duitsland de joden toch slechts een «miniminderheid» vormen.¹⁶³

Bovendien hebben de antireligieuze en anti-joodse vervolgingen onder het nazisme, maar ook onder het communisme, tot gevolg gehad dat heel wat oudere joden zelf contact verloren hebben met de joodse tradities. Dat betekent ook dat de kinderen zich soms nauwelijks nog joods voelen of enkel nog in dagcentra, op zomerkampen of bij groepsactiviteiten de joodse tradities meekrijgen.¹⁶⁴ Daar komt nog bij dat de joden in Duitsland natuurlijk niet in een vacuüm leven, en dat heeft zo zijn gevolgen voor de identiteit en het overleven van de joodse gemeenschappen.

In de eerste plaats groeien, ondanks de afstand die joden van Duitsers houden, contacten die leiden tot echte vriendschappen. En ook al zijn die vriendschappen verwarrend en blijven ze steeds een vorm van spanning in zich dragen, toch zijn ze op zich niet echt anders dan de andere relaties die joden hebben. Opvallend is wel dat tegelijkertijd door joodse jongeren de afstand met andere Duitsers wordt bewaard en er wordt teruggevallen op de aloude typering om hen te definiëren. Duitsers zijn immers ‘anti-intellectueel’ en ‘antikosmopolitisch’, en dus diametraal tegenovergesteld aan de Duitse vrienden die zij hebben. Want die zijn ‘internationaal’, universitair opgeleid en hebben een ‘open geest’, bovendien zijn ze ‘gevoeliger’, ‘empathischer’, ‘emotioneler’, ‘warmer’ en vooral veel ‘begripvoller’ dan elke andere Duitser. Op die manier ontstaan vriendschappen die het enge gericht zijn op joodse vrienden doorbreken, maar die eveneens de mythe van de ‘totaal andere’ Duitser nog steeds in stand houden.¹⁶⁵

Maar behalve deze vriendschappen, die onmiskenbaar een grote invloed hebben op het ‘klassieke’ en dus bijna uitsluitend op de *Gemeinde* gerichte joodse leven, wordt het enge patroon ook doorbroken door relaties die nog veel verder gaan, namelijk huwelijken tussen joden en Duitsers. Opvallend is hier dat hoofdzakelijk joodse vrouwen deze ‘interetnische huwelijken’ aangaan en dat, wanneer joodse mannen hiertoe overgaan, bijna de helft van de Duitse vrouwen zich bekeert tot het jodendom.¹⁶⁶ Toch groeit de joodse partner in dit soort relaties dus in de meeste gevallen langzaam weg van het eigen joods-zijn en de joodse traditie, waardoor de joodse gemeente ook steeds kleiner wordt en ze stilaan dreigt ‘opgeslokt’ te worden door de meer geseculariseerde Duitse maatschappij.

Of er uiteindelijk in het huidige Duitse intellectuele klimaat plaats is voor een echte renaissance van de joodse cultuur,

is dus, vanwege de relationele evolutie en de zeer beperkte aanwezigheid van joden, nog maar de vraag.¹⁶⁷ Een vraag waarop we ongetwijfeld in de volgende decennia het mogelijk harde antwoord zullen krijgen.

Aan de andere kant - en dat is dan weer een uiterst positieve evolutie - lijkt ook de tijd dat Duitse joden opgroeiden als (klein)kinderen van (groot)ouders die zichzelf definieerden als hoofdzakelijk slachtoffers van de Duitse brutaliteit¹⁶⁸, grotendeels voorbij te zijn. De holocaustherinnering speelt inderdaad nog steeds en terecht ook een belangrijke rol in hoe joden en Duitsers met elkaar omgaan, maar de diepe angsten en overdreven afstandelijkheid lijken met elke nieuwe generatie wat af te nemen. Het lijkt er dan ook op dat een herbronde joods-Duitse samenleving toekomst heeft. Ook al moet daar meteen aan worden toegevoegd dat ook het klassieke jodendom in Duitsland of het jodendom zoals het was vóór de Tweede Wereldoorlog, nu zozeer 'bedreigd' wordt door de hierboven reeds vermelde secularisatie en assimilatie dat het ongetwijfeld nooit meer zal worden wat het ooit is geweest. Heel wat (conservatieve) joden treuren daarom, maar het mag duidelijk zijn dat dit een ontwikkeling is die los staat van het holocaustgebeuren en waaraan het jodendom hoe dan ook onderhevig zou zijn geweest.

De nieuwe en minder eenzijdige manier waarop het Auschwitzdrama wordt opgenomen in de herdenking, maakt dat ook stilaan een ander soort samenleving in Duitsland mogelijk wordt. Zowel de joden als de meeste Duitsers leven vandaag in het land van de vervolgers. Beide hebben ze een andere relatie met dit verleden : aan joodse zijde sterven de échte slachtoffers en aan Duitse zijde wordt door de voortschrijdende geschiedenis de schuld stilaan vervangen door de verantwoordelijkheid¹⁶⁹. Enkel een joods-Duitse samenleving waarbinnen het 'slachtofferisme'¹⁷⁰ onder de joden niet eindeloos uitdeint en waarbinnen de Duitsers hun verantwoordelijkheid ten opzichte van hun gruwelijke verleden opnemen door vreedzame coëxistentie, dialoog en verzoening, heeft kans om te overleven.

NOTEN :

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn onuitgegeven thesis '*Geschiedenis, ethiek en theologie van de herinnering. Een analyse van het begrip collectieve schuld in het naoorlogse Duitsland vanuit christelijk-ethisch perspectief*'.

² S.J. SCHMIDT, *Gedächtnis - Erzählen - Identität*, in A. ASSMANN & D. HARTH (Hg.), *Mnemosyne Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1991, p. 391.

- ³ We verwijzen hier naar de in dit verband meest geciteerde onderzoeksliteratuur : D. BARON, *Fear and Hope. Three Generations of the Holocaust*, Cambridge, Harvard University Press, 1995, 372 blz. ; E.J. BELLAMY, *Affective Genealogies. Psychoanalysis, Postmodernism, and the 'Jewish Question' after Auschwitz*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1997, 214 blz. ; R.R. BRENNER, *The Faith and Doubt of Holocaust Survivors*, New York, The Free Press, 1980, 266 blz. ; A. HASS, *In the Shadow of the Holocaust. The Second Generation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 178 blz. ; A. HASS, *The Aftermath. Living with the Holocaust*, Cambridge University Press, 1995, 213 blz. ; S.A. LUEL & P. MARCUS (ed.), *Psychoanalytic Reflections on the Holocaust. Selected Essays*, (Holocaust Awareness Institute Center for Judaic Studies) Denver, University of Denver en KTAV Publishing House Inc., 1984, 238 blz.
- ⁴ L. KATCHER, *Post-Mortem. The Jews in Germany Today*, New York, Delacorte Press, 1968, p. 3.
- ⁵ *Ibid.*, p. 190.
- ⁶ N. MUHLEN, *The Survivors. A Report on the Jews in Germany Today*, New York, Thomas Y. Cromwell Company, 1962, p. 5.
- ⁷ P. VON DER OSTEN-SACKEN, *Encounter with a Lost Era*, in M. RISCHIN & R. ASHER (ed.), *The Jewish Legacy & the German Conscience*, California, The Judah L. Magnes Museum, 1991, p. 53/66.
- ⁸ H. STRAUSS, *The End of the Science of Judaism in Germany*, in M. RISCHIN & R. ASHER (ed.), *Op. cit.*, p. 87.
- ⁹ M. BODEMANN, *A Reemergence of German Jewry ?*, in S.L. GILMAN & K. REMMLER (ed.), *Reemerging Jewish Culture in Germany. Life and Literature Since 1989*, New York, New York University Press, 1994, p. 55. («(...) an unbridgeable divide between Germans and Jews (...)»)
- ¹⁰ S.L. GILMAN, *Negative Symbiosis. The Reemergence of Jewish Culture in Germany after the Fall of the Wall*, in K.L. BERGHAIN (ed.), *The German-Jewish Dialogue reconsidered. A Symposium in Honor of George L. Mosse*, New York, Peter Lang, 1996, p. 209.
- ¹¹ P. PANAYI, *Ethnic Minorities in Nineteenth and Twentieth Century Germany. Jews, Gypsies, Poles, Turks and Others*, Singapore, Pearson Education Ltd., 2000, p. 201.
- ¹² *Displaced Persons* waren mensen die na het einde van de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding van de concentratiekampen waren ondergebracht in kampen die zich binnen de Westerse zones bevonden en die onder het toezicht stonden van de Westerse bezettingsmachten. Het ging hier hoofdzakelijk om joden. Hun aantal werd tegen 1947 geschat op zo'n 200.000 (Y.M. BODEMANN (ed.), *Jews, Germans, Memory. Reconstructions of Jewish Life in Germany*, s.l., The University of Michigan Press, 1996, p. 2). Behalve deze DP's leefden in Duitsland nog zo'n 15.000 joden buiten de kampen. Zij waren vaak aan deportatie en dood ontsnapt omdat ze met een niet-jood getrouwd waren. Bovendien hadden ze reeds lang alle contacten met de joodse gemeenschap verbroken (S.W. BARON, *European Jewry Before and After Hitler*, in M.R. MARRUS (ed.), *The Nazi Holocaust. I. Perspectives on the Holocaust*, p. 57).
- ¹³ De groep van de DP's was verdeeld in drie onderscheiden groepen. Een eerste groep betrof de gastarbeiders die aan het einde van de oorlog nog steeds in Duitsland waren en nu zo snel mogelijk naar huis wilden ; een tweede groep bestond uit Poolse joden die, misschien verrassend genoeg wilden ontsnappen aan het sluimerende en soms uitbarstende Poolse antisemitisme en een derde en grootste groep omvatte de etnische Duitsers die om verschillende redenen naar hun land wensten terug te keren. In december 1946 zouden er reeds zo'n 65 DP-kampen zijn opgezet. Hiervan bleven er tegen oktober 1950 nog vier bestaan en toen twee jaar later de Vluchtelingenorganisatie haar werkzaamheden stopzette, waren er nog steeds 12.000 joden in Duitsland. (P. PANAYI, *Op. cit.*, p. 201/204.)
- ¹⁴ L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 2.
- ¹⁵ M. COHN, *The Jews in Germany 1945-1993. The Building of a Minority*, Westport, Praeger, 1994, p. 96.

- ¹⁶ M. BRENNER, *East European and German Jews in Postwar Germany, 1945-50*, in Y.M. BODEMANN (ed.), *Op. cit.*, p. 50-51.
- ¹⁷ In Polen alleen al waren na 1945 maar liefst een kwart miljoen joden op de vlucht voor pogroms of slachtoffer van massale uitwijzingen. (H. DAHMER, *Antisemitismus und Xenophobie*, in H.-U. OTTO & R. MERTEN (Hrsg.), *Rechtsradikale Gewalt im Vereinigten Deutschland. Jugend im gesellschaftlichen Umbruch*, Opladen, Leske & Budrich, 1993, p. 80.)
- ¹⁸ B. WASSERSTEIN, *Het einde van een diaspora. Joden in Europa sinds 1945*. Uit het Engels vertaald door TINKE DAVIDS [Oorspronkelijke titel : *Vanishing Diaspora*.] Baarn, Ambo, 1996, p. 22.
- ¹⁹ M. BRENNER, *Art. cit.*, p. 52.
- ²⁰ WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 24.
- ²¹ Het hoofdkwartier van deze Raad vestigde zich in Düsseldorf en Hendrik van Dam, die in 1933 Duitsland had verlaten en er niet meer was teruggekeerd tot de oorlog voorbij was, werd verkozen tot haar eerste voorzitter (L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 19/24).
- ²² De *Gemeinde* biedt de gelovigen veel meer dan enkel religieuze diensten. Ze controleert of superviseert ook zomerkampen, scholen, hospitalen, tehuizen en begraafplaatsen, houdt een oogje in het zeil voor wat de sociale uitkeringen betreft en deelt licenties uit aan koshere instellingen. Bovendien hebben ze toegang tot het uitbetaalde *Wiedergutmachungsgeld*. De rol van de voorzitter van de *Gemeinde*, die dus heel wat van het joodse leven controleert, is dan ook veel groter dan die van de rabbijn. Maar het is uiteindelijk de voorzitter van de *Zentralrat* die gezien wordt als de woordvoerder voor alle joden in Duitsland. Concurrentie krijgen de *Gemeinden* van de veel meer geseculariseerde en nog onder de DDR ontwikkelde en door de staat ondersteunde *Jüdische Kulturverein*. Het voordeel van deze cultuurvereniging is dat iedere jood, ongeacht zijn of haar strekking en zelfs ongeacht of men ook betrokken is bij de liturgische diensten, er welkom is. Toch sluiten beide elkaar niet uit. Wie lid is van de *Gemeinde* kan ook best lid zijn van de *Kulturverein*. (M. COHN, *Op. cit.*, p. 4/7-8/30.)
- ²³ M. BRENNER, *Art. cit.*, p. 52-54.
- ²⁴ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 148.
- ²⁵ M. BRENNER, *Art. cit.*, p. 54-55 : «Those are people who one day, too, will understand that they have committed a terrible mistake, against themselves as well as against their families... but it will be too (*sic*) late - and nobody will be able to help them.» Geciteerd uit : *Undzer Weg*, 5 september 1946, p. 3.
- ²⁶ M. COHN, *Op. cit.*, p. 93.
- ²⁷ M. BRENNER, *Art. cit.*, p. 56-57 : «What had American Jewry undertaken to prevent what has happened to us and how long did it take until we received the first aid of our brethren from abroad ? They may talk easily as outsiders. They can forget what we have experienced... You were sitting over there in the front of your radios, you heard that six million Jews were killed, wept a tear, said 'I am sorry' and switched to the music program. And now we are the poor relatives, with whom one does not want to be seen.» Geciteerd uit : *Mitteilungsblatt für die jüdischen Gemeinden der Nordrheinprovinz*, 24 mei 1946.
- ²⁸ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 5-6 : «One reason for this attitude was that many Jewish survivors had no wish to stay in Germany now that the road to other countries was open again. Another reason was that the majority of those who wished to remain had not considered themselves Jews before Hitler ; they were Jews only by his decree, and, now that his shadow had passed, they would not long remain Jews.»
- ²⁹ L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 14-15.
- ³⁰ M. BRENNER, *Art. cit.*, p. 58-59.
- ³¹ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 150.
- ³² R. OSTOW, *Becoming Strangers : Jews in Germany's Five New Provinces*, in S.L. GILMAN & K. REMMLER (ed.), *Op. cit.*, p. 63.
- ³³ Vooral in München waar deze handel plaats had in de buurt van de Möhlstrasse, de woonplaats van vele joodse vluchtelingen. Al snel leidde dit onder de Duitse bevolking tot het feit dat de zwarte markt werd geïdentificeerd met de Oost-Europese joden. Een veralgemening die door de bevolking al vlug

- werd overgenomen en waar, vreemd genoeg, ook de Duitse joden in mee gingen. (M. BRENNER, *Art. cit.*, p. 59-60.)
- ³⁴ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 149.
- ³⁵ Y.M. BODEMANN, *A Reemergence of German Jewry ?*, in S.L. GILMAN & K. REMMLER (ed.), *Op. cit.*, p. 55-56. @txt:Elk van deze feiten bemoeilijkt de identificatie van de Duitse joden met de joodse cultuur zoals die meteen na de oorlog vorm kreeg.
- ³⁶ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 42-43.
- ³⁷ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 65.
- ³⁸ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 45-48.
- ³⁹ *Ibid.*, p. 52-53.
- ⁴⁰ *Ibid.*, p. 57.
- ⁴¹ *Ibid.*, p. 59-61.
- ⁴² L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 202.
- ⁴³ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 151.
- ⁴⁴ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 194.
- ⁴⁵ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 156.
- ⁴⁶ Al in november 1949 had Adenauer in de pers te kennen gegeven dat de regering bereid was om Israël financiële steun toe te zeggen. In september 1951 herhaalde hij deze bereidheid voor de Duitse Bondsdag en nauwelijks twee maanden later had hij reeds een financiële overeenkomst met Nahum Goldmann, de voorzitter van het *World Jewish Congress*. Hij nam daarbij zelf alle sleutelbeslissingen en deed dit zonder ook maar de financiële haalbaarheid ervan voor het land in ogenschouw te nemen. (M. WOLFFSOHN, *Eternal Guilt ? Forty Years of German-Jewish Relations* [Oorspronkelijke titel : *Ewige Schuld ? 40 Jahre deutsch-Jüdisch-Israelische Beziehungen*.] New York, Columbia University Press, 1993, p. 119-120.)
- ⁴⁷ C. GOSCHLER, *Wiedergutmachung. Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus (1945-1954)*, München, R. Oldenbourg Verlag GmbH, 1992, p. 211. Voor het betalen van een restitutiebedrag aan Israël had Adenauer zelfs binnen zijn regering af te rekenen met tegenkantingen. Zo verklaarde zijn federale Minister van Financiën Fritz Schäffer ronduit dat er geen fonds beschikbaar was voor zo'n compensatie. Een verklaring die hij enkele malen zou herhalen en die hem ertoe leidde om zijn steun aan het project te ontzeggen. (G. LAVY, *Germany and Israel. Moral Debt and National Interest*, Londen, Frank Cass, 1996, p. 10.) Hoewel men deze oppositie gerust een gebrek aan historische gevoeligheid kon verwijten, steunde zij echter in geen geval op antisemitische vooroordelen. (M. WOLFFSOHN, *Op. cit.*, p. 20.)
- ⁴⁸ Deze 3 tot 3,5 miljard DM zouden tegen het eind van de jaren '60 volledig zijn uitgekeerd. Maar de schadeloosstellingen zijn echter uiteindelijk tot een nog onwaarschijnlijker hoogte geklommen. Zo wordt geschat dat ze tegen het eind van de jaren '80 waren opgelopen tot 60 miljard en tegen 2000 tot maar liefst 75 miljard DM. Hetgeen Walter Schwarz verleidde tot de uitspraak dat de Duitsers best trots mogen zijn op hun *Wiedergutmachungswerk*. (W. SCHWARZ, *Die Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts durch die Bundesrepublik Deutschland. Ein Überblick*, in L. HERBST & C. GOSCHLER (Hrsg.), *Wiedergutmachung in der Bundesrepublik Deutschland*, München, R. Oldenbourg Verlag GmbH, 1989, p. 41/54.)
- ⁴⁹ F. ROSENBAUM & W. PICKETT, *The New Germany and the Old Burdens*, in M. RISCHIN & R. ASHER (ed.), *Op. cit.*, p. 314. Zie ook : M. COHN, *Op. cit.*, p. 22.
- ⁵⁰ C. GOSCHLER, *Paternalismus und Verweigerung. Die DDR und die Wiedergutmachung für jüdische Verfolgte des Nationalsozialismus*, in W. BENZ (Hrsg.), *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* (2) (1993), p. 106. «(...) Geschäft zwischen westdeutschen und israelischen Grosskapitalisten.»
- ⁵¹ M. WOLFFSOHN, *Op. cit.*, p. 43.
- ⁵² B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 156.
- ⁵³ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 195-196.
- ⁵⁴ *Ibid.*, p. 199-200.
- ⁵⁵ L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 196.
- ⁵⁶ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 158.

- ⁵⁷ R. OSTOW, *Art. cit.*, p. 64.
- ⁵⁸ L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 196-197.
- ⁵⁹ *Ibid.*, p. 201-203.
- ⁶⁰ *Ibid.*, p. 203.
- ⁶¹ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 158.
- ⁶² N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 205.
- ⁶³ L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 3. «If a visitor of Mars were to survey Earth, he would find no other country where the Jews are so insulated from injury or discrimination. He would see that we get the same reverence that the Egyptians show their mummies.»
- ⁶⁴ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 235.
- ⁶⁵ M. FULBROOK, *German National Identity after the Holocaust*, Malden, Polity Press, 1999, p. 28/30.
- ⁶⁶ *Ibid.*, p. 34-35/103/108/129.
- ⁶⁷ M. WOLFFSOHN, *Op. cit.*, p. 44. Uiteindelijk zou het toch nog de regering van het verenigde Duitsland zijn dat in november 1992 daadwerkelijk tot handelingen overging. Met de één miljard DM die tussen '93 en '99 werd ter beschikking gesteld, werden zowat 50.000 Midden- en Oost-Europese joodse slachtoffers van het naziregime tegemoet gekomen die nu vaak reeds in het Westen leefden maar aan wie nooit een vergoeding was uitbetaald. (C. GOSCHLER, *Art. cit.*, p. 112.)
- ⁶⁸ F. ROSENBAUM & W. PICKETT, *Art. cit.*, p. 324. (Peter Kirchner stelt dat de officiële erkenning nog twee dagen langer op zich liet wachten en dus pas op 14 april 1990 geschiedde. Zie : P. KIRCHNER, *Die jüdische Minorität in der ehemaligen DDR*, in W. BENZ (Hrsg.), *Zwischen Antisemitismus und Philosemitismus. Juden in der Bundesrepublik*, Berlijn, Metropol-Verlag, 1991, p. 38.)
- ⁶⁹ M. COHN, *Op. cit.*, p. 1.
- ⁷⁰ P. PANAYI, *Op. cit.*, p. 227-228/231.
- ⁷¹ P. PANAYI, *Op. cit.*, p. 213. In wat volgt zullen wij ons in de eerste plaats buigen over twee (tegengestelde) houdingen die na het einde van de oorlog bij de Duitse bevolking te onderkennen waren : antisemitisme en filosemitisme.
- ⁷² P. VON DER OSTEN-SACKEN, *Art. cit.*, p. 57.
- ⁷³ F. STERN, *German-Jewish Relations in the Postwar Period : The Ambiguities of Antisemitic and Philosemitic Discourse*, in Y.M. BODEMANN, *Op. cit.*, p. 88-89.
- ⁷⁴ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 148.
- ⁷⁵ W. BENZ, *Antisemitismus nach Hitler. Beobachtungen der amerikanischen Militärregierung aus dem Jahre 1947*, in ID., *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* (6) (1997), p. 350-351. «(...) the best way to combat anti-Semitism is to promote mutual understanding and appreciation among all groups.» Voor de cijfers van dit onderzoek, zie ook : W. BERGMANN & R. ERB, *Wie antisemitisch sind die Deutschen ? Meinungsumfragen 1945-1994*, in W. BENZ (Hrsg.), *Antisemitismus in Deutschland. Zur Aktualität eines Vorurteils*, München, 1995, p. 49 en G.B. GINZEL, *Antisemitismus in Deutschland heute. Versuch einer Bestandsaufnahme*, in A. SILBERMANN & J.H. SCHOEPS (Hrsg.), *Antisemitismus nach dem Holocaust. Bestandsaufnahme und Erscheinungsformen in deutschsprachigen Ländern*, Keulen, Verlag Wissenschaft und Politik, 1986, p. 19.
- ⁷⁶ W. BERGMANN & R. ERB, *Art. cit.*, p. 55.
- ⁷⁷ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 101-102. «(...) in a less serious context, they might have seemed rather comical (...)»
- ⁷⁸ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 82.
- ⁷⁹ J. ZIPES, *The Vicissitudes of Being Jewish in West Germany*, in A. RABINBACH & J. ZIPES (ed.), *Germans & Jews since the Holocaust. The Changing Situation in West Germany*, New York, Holmes & Meier, 1986, p. 36.
- ⁸⁰ F. ROSENBAUM & W. PICKETT, *Art. cit.*, p. 315.
- ⁸¹ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 108.
- ⁸² *Ibid.*, p. 101-102.
- ⁸³ *Ibid.*, p. 142.
- ⁸⁴ F. STERN, *Art. cit.*, p. 88-89.
- ⁸⁵ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 109-111.

- ⁸⁶ *Ibid.*, p. 120.
- ⁸⁷ W. BERGMANN & R. ERB, *Art. cit.*, p. 53.
- ⁸⁸ G. LAVY, *Op. cit.*, p. 143.
- ⁸⁹ De partij behaalde in de verkiezingen van 1969 1.422.010 stemmen of 4,3%. Het was het hoogste aantal stemmen dat een extreemrechtse partij ooit haalde tijdens de Federale verkiezingen. Maar vanwege het feit dat men 5% moet behalen om in het parlement te kunnen zetelen, veroverde de partij niet één stoel. (P. PANAYI, *Op. cit.*, p. 253.)
- ⁹⁰ L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 218.
- ⁹¹ G. LAVY, *Op. cit.*, p. 143.
- ⁹² L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 84.
- ⁹³ G. LAVY, *Op. cit.*, p. 143-144.
- ⁹⁴ Lothar Kreyssig was tijdens de Tweede Wereldoorlog de enige rechter in Duitsland die zich verzette tegen het 'euthanasie'-programma. Hij was ook lid van de *Bekennende Kirche*, de protestantse kerk waarvan ook Dietrich Bonhoeffer lid was en die zich openlijk verzette tegen het antisemitisme en het nazisme (R. SCHRÖER (ed.), *ASF en Belgique in België*, Berlijn, Trigger, 1997, p. 7). Voor een uitgebreide biografie van Lothar Kreyssig zie : K. WEISS, *Lothar Kreyssig - Prophet der Versöhnung*, Gerlingen, Bleicher Verlag, 1998, 464 blz. (F. VON HAMMERSTEIN, *Prophet der Versöhnung. Kreyssig-Biographie von Konrad Weiss erschienen*, in *Zeichen* (2) (1998), p. 24.)
- ⁹⁵ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 58.
- ⁹⁶ R. SCHRÖER, *Op. cit.*, p. 6.
- ⁹⁷ *Ibid.*, p. 31.
- ⁹⁸ We verkiezen hier bewust de term 'negationisme' boven de nog steeds al te vaak gebruikte term 'revisionisme'. De bedoeling hiervan ligt voor de hand : revisionisme slaat immers op de «gangbare praktijk om gevestigde inzichten aan een kritische 'revisie' of herziening te onderwerpen» - een wetenschappelijk aanvaardbare en aan te moedigen praktijk dus -, terwijl negationisten gewoon ontkennen dat een bepaalde historische gebeurtenis als de holocaust heeft plaatsgevonden. (G. VERBEECK, *Holocaust-ontkenning : een stormloop tegen de geschiedenis*, in ID. (red.), *De verdwenen gaskamers. De ontkenning van de holocaust*, Leuven, Uitgeverij Acco, 1997, p. 7-8.) In tegenstelling tot het negationisme is revisie geen «kritiek omwille van de kritiek», maar met bewijzen gepaard gaande grondige wetenschappelijke kritiek. Holocaustontkenners «verwerpen de relevante geschiedenis». (G. VAN DEN BERGHE, *Een oorlog die, omdat hij nooit gebeuren mocht, blijft duren. Revisionisme en negationisme herzien*, in G. VERBEECK, *Op. cit.*, p. 27 ; zie ook : G. VAN DEN BERGHE, *De uitbuiting van de holocaust*, Amsterdam, Anthos, 2001, p. 24-25.)
- ⁹⁹ M. SHERMER & A. GROBMAN, *Denying History. Who Says the Holocaust Never Happened And Why Do They Say It ?*, California, University of California Press, 2000, p. 40.
- ¹⁰⁰ D.E. LIPSTADT, *Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory*, New York, The Free Press, 1993, p. 2-6.
- ¹⁰¹ *Ibid.*, p. 9.
- ¹⁰² G. VAN DEN BERGHE, *Op. cit.*, p. 19.
- ¹⁰³ D.E. LIPSTADT, *Op. cit.*, p. 9-11.
- ¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 12-17.
- ¹⁰⁵ Deze term werd door Christophersen gebruikt in zijn in 1973 verschenen boek '*Auschwitz Lüge*'. Daarmee was hij de eerste die deze term in het debat binnenbracht, maar zeker niet de eerste die de aanzet tot de discussie gaf. Hoewel het eigenlijke debat over het *Wereldjodendom* dat de oorlog aan Hitler zou hebben verklaard, en de geallieerden die een samenzwering op het getouw hadden gezet tegen Hitlers leiderschap en daardoor WO II hadden veroorzaakt, reeds in de jaren vijftig woedde, en de Schot Alexander Ratcliffe reeds in 1945-1946 de holocaust had bestempeld als een uitvinding van de joden, viel de bedenkelijke eer van de échte aanzet tot negationisme Franz Scheidl te beurt. Hij schreef en publiceerde in 1967 immers zijn '*Geschichte der Verfemung Deutschlands*'. De eveneens gebruikte term *Auschwitzmythe* is dan weer op het conto van Wilhelm Stäglich te schrijven die dit in

- 1973 tot de titel van zijn boek maakte. (M. SHERMER & A. GROBMAN, *Op. cit.*, p. 40-41.)
- ¹⁰⁶ G. VERBEECK, *De erfenis van de schuld. Historisch revisionisme in Duitsland*, in ID. (red.), *Op. cit.*, p. 161-162.
- ¹⁰⁷ *Ibid.*, p. 165.
- ¹⁰⁸ *Ibid.*, p. 166-167.
- ¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 169-170.
- ¹¹⁰ F. STERN, *Art. cit.*, p. 78.
- ¹¹¹ *Ibid.*, p. 89.
- ¹¹² F. STERN, *Philosemitismus statt Antisemitismus : Entstehung und Funktion einer neuen Ideologie in Westdeutschland*, in W. BENZ (Hrsg.), *Zwischen Antisemitismus und Philosemitismus*, p. 49. «(...) moralischen, kulturellen und politischen Therapie (...)».
- ¹¹³ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 150.
- ¹¹⁴ R. SELIGMANN, *What Keeps the Jews in Germany Quiet ?*, in S.L. GILMAN & K. REMMLER (ed.), *Op. cit.*, p. 176.
- ¹¹⁵ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 151-152 : «(...) German youth has nothing in common with these transgressors.»
- ¹¹⁶ *Ibid.*, p. 152-153.
- ¹¹⁷ F. STERN, *Art. cit.*, in Y.M. BODEMANN, *Op. cit.*, p. 80.
- ¹¹⁸ *Ibid.*, p. 92/96.
- ¹¹⁹ *Ibid.*, p. 82.
- ¹²⁰ N. MUHLEN, *Op. cit.*, p. 158.
- ¹²¹ L. KATCHER, *Op. cit.*, p. 27-28 : «Of course, there is some anti-semitism. We sense it and feel it with some people. It oozes like sweat out of them. It erupts in an argument or when someone has had one drink too many. I've had it said to me that 'too few Jews were placed in the ovens. But that is rare. And such things happen in other countries, even the United States. You cannot deny that. I have found that most Germans want to create an understanding with the Jews.»
- ¹²² F. STERN, *Art. cit.*, in Y.M. BODEMANN, *Op. cit.*, p. 94 : «(...) a German self-therapy : the attempt to free oneself a bit from the terrible past - a German remedy for a German pain.» Geciteerd uit : H. MARCUSE, *Wie Philo ist der Philosemitismus*, in *Tribüne* 3, no. 10, 1964, p. 1059.
- ¹²³ D. DINER, *Jewish Socialization and Political Identity in West Germany*, in A. RABINBACH & J. ZIPES (ed.), *Op. cit.*, p. 128.
- ¹²⁴ F. STERN, *Art. cit.*, in Y.M. BODEMANN, *Op. cit.*, p. 98.
- ¹²⁵ W. BERGMANN, *Der Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland*, in H.A. STRAUSS, W. BERGMANN & CHR. HOFFMANN (Hg.), *Der Antisemitismus der Gegenwart*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, 1990, p. 151. «(...) Antisemitismus ohne joden (...)»
- ¹²⁶ M. BRUMLIK, *The Situation of the Jews in Today's Germany*, in Y.M. BODEMANN, *Op. cit.*, p. 5.
- ¹²⁷ F. ROSENBAUM & W. PICKETT, *Art. cit.*, p. 309-310.
- ¹²⁸ Met de jaren '80 kwam de grote maatschappelijke discussie over de holocaust in Duitsland naar voren. Tekenend voor dit decennium is ongetwijfeld wat men later de *Historikerstreit* is gaan noemen. Dat was een academische twist tussen een aantal Duitse historici waaronder in de eerste plaats Ernst Nolte aan de ene kant en de filosoof Jürgen Habermas aan de andere kant. Het was een strijd die in 1985 naar zijn hoogtepunt werd gevoerd na het fel omstreden bezoek van de Amerikaanse president Reagan en de Duitse bondskanselier Kohl aan het Duitse militair kerkhof in Bitburg. Vooral de hardheid waarmee hier gedebatteerd werd, wees erop dat de weg naar 'normalisering' nog lang zou zijn. (Interessante literatuur in dit verband : R.J. EVANS, *In Hitler's Shadow. West german historians and the attempt to escape from the Nazi past*, New York, Pantheon Books, 1989, 196 blz. ; J. KNOWLTON & T. CATES (ed.), *Forever in the Shadow of Hitler ? Original Documents of the Historikerstreit, the Controversy concerning the Singularity of the Holocaust*. Uit het Duits vertaald door J. KNOWLTON & T. CATES [Oorspronkelijke titel : *Historikerstreit : Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*] New Jersey Humanities Press, 1993, 282 blz. ; C.S. MAIER, *The Unmasterable*

Past. History, Holocaust, and German National Identity, Cambridge, Harvard University Press, 1988, 227 blz. ; N. KAMPFE, *Normalizing the Holocaust ? The Recent Historians' Debate in the Federal Republic of Germany*, in M.R. MARRUS (ed.), *The Nazi Holocaust. Historical articles on the Destruction of European Jews. 1. Perspectives on the Holocaust*, Westport Meckler, 1989, p. 412-431 ; F. WIELENGA, *Schaduwen van de Duitse geschiedenis. De omgang met het nazi- en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland*, Amsterdam, 1993, 135 blz.)

¹²⁹ M. BRUMLIK, *Art. cit.*, p. 11-12.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 12.

¹³¹ *Ibid.*, p. 13 : «Forty or fifty years is very little time in the historical memory of the Jews, especially when viewed against the backdrop of the Shoah. Whether a unified Germany is willing to sincerely attempt to make a new beginning with the Jews living there will become clearer once we see if the temptation can be resisted to elevate November 9 - the day of German disgrace and Jewish suffering - to a national holiday, this despite everyone's elation over the fall of the Berlin Wall.»

¹³² B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 154.

¹³³ *Ibid.*, p. 155-156.

¹³⁴ F. ROSENBAUM & W. PICKETT, *Art. cit.*, p. 313.

¹³⁵ In één van deze gevallen werden drie zestien- en zeventienjarige scholieren gearresteerd toen ze een joods kerkhof aan het bekladden waren met expliciete nazi-slogans. Dit was een feit dat herhaald was in 1989 en in Berlijn reeds een aantal keer was gebeurd met kerkhoven en synagoges. Een nieuwe golf van antisemitisme volgde in de herfst van 1992. Duitsland werd echter vooral geschokt toen de 53-jarige gehandicapte Karl-Hans Rohn op 12 november in Wuppertal werd vermoord. Hij werd aangevallen en geslagen door twee skinheads die ondertussen luid schreeuwden 'Joden moeten branden !'. Zijn lichaam werd later gedumpt net over de grens met Nederland. Rohn was niet joods maar werd aangevallen omwille van het feit dat de jongeren hem wel geïdentificeerd hadden als een jood (S.L. GILMAN, *Art. cit.*, in K.L. BERGHANN, *Op. cit.*, p. 215/220).

¹³⁶ Volgens een onderzoek van Julius H. Schoeps blijkt dat hier dus in nog sterkere mate een trend wordt doorgezet die zelfs al meteen na 1945 duidelijk is geworden, namelijk dat zo'n 36,2% van de aanvallen en schendingen rechtsextremistisch of antisemitisch van aard zijn, en maar liefst 63,8% op het conto van kinderen en jeugdigen is te schrijven. (J.H. SCHOEPS, *Sepulcra hostium religiosa nobis non sunt. Zerstörung und Schändung jüdischer Friedhöfe in der Bundesrepublik Deutschland seit 1945*, in A. SILBERMANN & J.H. SCHOEPS (Hrsg.), *Op. cit.*, p. 36.) In een andere, reeds uit de jaren '80 stammende, analyse van Richard Stöss wordt de term 'jeugdigen' nog enigszins genuanceerd. Op basis van de feiten verwijst hij bij de aanslagen en schendingen zowel naar scholieren, 'voetbalfans' en punkers als naar leden van motorclubs, skinheads en nazirockers. Elk van deze groepen had toen reeds zijn bedenkelijke bijdrage geleverd aan de xenofobische reacties. (R. STÖSS, *Pronazistisches Protestverhalten unter Jugendlichen. Schüler - Fussballfans - Punks - Skinheads - Nazirocker*, in A. SILBERMANN & J.H. SCHOEPS (Hrsg.), *Op. cit.*, p. 163-192.)

¹³⁷ Naast deze Turken en Koerden waren ook asielzoekers, zigeuners en gastarbeiders het doelwit van deze xenofobische reacties. Joden behoorden hier onmiskenbaar ook toe, zij het in mindere mate. (W. BERGMANN, *Art. cit.*, in H.A. STRAUSS, W. BERGMANN, CHR. HOFFMANN (Hg.), *Op. cit.*, p. 157.)

¹³⁸ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 236.

¹³⁹ F. STERN, *Art. cit.*, in Y.M. BODEMANN, *Op. cit.*, p. 96.

¹⁴⁰ Door de migratiestroom is het aantal oorspronkelijk Duitse joden gedaald tot 15% van het totaal. De andere joden komen uit Oost-Europa of Rusland, maar ook uit Israël of de Verenigde Staten. (K. OCHSE, «What Could Be More Fruitful, More Healing, More Purifying ?» *Representations of Jews in the German Media after 1989*, in S.L. GILMAN & K. REMMLER (ed.), *Op. cit.*, p. 136.)

¹⁴¹ M. BRUMLIK, *Art. cit.*, p. 13-14.

- ¹⁴² We denken hier in de eerste plaats aan de dramatische aanslagen in Rostock in augustus 1992, het jaar dat maar liefst 17 vreemdelingen werden vermoord. Maar ook aan de aanslag in Mölln waarbij drie Turkse vrouwen omkwamen, de schendingen van verschillende joodse kerkhoven en niet in het minst de schendingen die de gedenktekens in Sachsenhausen, Ravensbrück en Überlingen ondergingen. (M. WOLFFSOHN, *Op. cit.*, p. 91.) Deze aanslagen hangen ongetwijfeld samen met de na de val van de Muur gegroeide nationale trots en het daarmee gepaard gegane heropgebloeide zelfbewustzijn. Maar het had ook te maken met de attitude van de staat ten opzichte van gastarbeiders en de onwil om hen te beschouwen als staatsburgers. (P. PANAYI, *Op. cit.*, p. 214/226.)
- ¹⁴³ Al te vaak wordt gedacht dat de aanslagen en racistische uitpattingen enkel het werk waren van extreemrechtse groeperingen. Dit klopt echter niet helemaal, want aan het begin van de jaren '90 vonden de *skinheads* medestanders in de *Anonyms*, een groep die behoorde tot de extreemlinkse strekking. (M. COHN, *Op. cit.*, p. 66.)
- ¹⁴⁴ *Ibid.*, p. 105.
- ¹⁴⁵ M. KAPLAN, *What Is «Religion» among Jews in Contemporary Germany ?*, in S.L. GILMAN & K. REMMLER (ed.), *Op. cit.*, p. 91.
- ¹⁴⁶ S.L. GILMAN, *Art. cit.*, in K.L. BERGHAIN (ed.), *Op. cit.*, p. 213-2134.
- ¹⁴⁷ M. COHN, *Op. cit.*, p. 50.
- ¹⁴⁸ Hoogtepunt van deze demonstraties was ongetwijfeld de 'lichtkettendemonstratie' op 6 december in München. Tussen 300.000 en 400.000 mensen namen aan deze betoging deel, en ze kreeg navolging in steden verspreid over het hele land. (M. WOLFFSOHN, *Op. cit.*, p. 102.)
- ¹⁴⁹ Zie hiervoor : J.B. METZ, *Plädoyer für eine anamnestische Kultur*, in F.-M. KONRAD, R. BOSCHKI, F.J. KLEHR (eds.), *Erziehung aus Erinnerung. Pädagogische Perspektiven nach Auschwitz*, Akademie der Diözese Rottenburg-Stuttgart, 1995, p. 11-18 en J.B. METZ, *Für eine anamnestische Kultur*, in H. LOEWY (Hrsg.), *Holocaust : Die Grenzen des Verstehens. Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte*, Reinbek, 1992, p. 35-41
- ¹⁵⁰ H. KÜNG, *Judaism*. Uit het Duits vertaald door J. BOWDEN [Oorspronkelijke titel : *Die Religiöse Situation der Zeit. Das Judentum.*] Londen, SCM PRESS Ltd, 1992, p. 219.
- ¹⁵¹ Zie : J. MANEMANN, *Weil es nicht nur Geschichte ist. Die Begründung der Notwendigkeit einer fragmentarischen Historiographie des Nationalsozialismus aus politisch-theologischer Sicht*, Münster, LIT Verlag, 1995, 332 blz.
- ¹⁵² ID., 'Liberal Democracy - The End of History' or Carl Schmitt Redivivus ? *The Need for an Anamnestic Culture for Germany after Auschwitz*, in G.J. COLIJN & M.S. LITTELL (ed.), *Confronting the Holocaust. A Mandat for the 21st Century*, Lanham, University Press of America Inc., 1997, p. 83-84 : «In the face of these repressions we see that the present decline of morality in our society is connected with forgetting Auschwitz. The lack of sensitivity for the past reflects itself in the absent sensitivity for the present injustice.»
- ¹⁵³ T. MAISSEN, *Weltkrieg und nationales Gedächtnis*, in *Zeitschrift für Kultur, Politik, Kirche Reformation* (5) (1998), p. 262.
- ¹⁵⁴ Krondorfer brengt sinds 1989 elke twee jaar joden en Duitsers bij elkaar en confronteert hen niet enkel met hun verschil in identiteit, maar ook en vooral met hun 'gedeelde' verleden. Het doel van deze 'experimenten' is om een beschermde omgeving te creëren waarin de Amerikaans-joodse en Duitse studenten de intellectuele, psychologische, persoonlijke en emotionele dimensies van de holocaustgeschiedenis en -herinnering konden verkennen. In een laatste fase van dit project bezoeken zij samen Auschwitz - de ultieme test voor een standvastige verzoening. (Zie : B. KRONDORFER, *Remembrance and Reconciliation : Encounters between young Jews and Germans*, New Haven, Yale University Press, 1995, 259 blz.)
- ¹⁵⁵ B. WASSERSTEIN, *Op. cit.*, p. 248.
- ¹⁵⁶ P. PANAYI, *Op. cit.*, p. 214-215.
- ¹⁵⁷ Dat werd nogmaals bewezen in een onderzoek dat werd gehouden tijdens de Goldhagen-controverse. Dit onderzoek toonde aan dat 15% openlijk anti

- semitisch was, terwijl bij maar liefst 30% enige vijandigheid ten opzichte van de joden werd vastgesteld. (*Ibid.*, p. 232.)
- ¹⁵⁸ W. BERGMANN, *Art. cit.*, in H.A. STRAUSS, W. BERGMANN, CHR. HOFFMANN (Hg.), *Op. cit.*, p. 164-165.
- ¹⁵⁹ M. COHN, *Op. cit.*, p. ix. De cijfers in verband met het aantal joodse inwoners in het huidige verenigde Duitsland lopen nogal sterk uit elkaar. Cohn spreekt hier over 80.000 joden - wat we waarschijnlijk kunnen zien als de bovenlimiet - terwijl anderen als bijvoorbeeld Katharina Ochse het hebben over een nog veel voorzichtiger maar waarschijnlijker aantal van 40.000 joden. (K. OCHSE, *Art. cit.*, p. 113.) De onzekere telling kan vreemd overkomen, maar moet ongetwijfeld gezien worden in het licht van het feit dat door secularisatie en assimilatie heel wat (jonge) joden zichzelf niet meer zien als joods. Ook zij hebben de banden met de *Gemeinde* en het religieuze gebeuren doorsneden. Naargelang van de manier waarop geteld wordt kan men dus tot grote en op het eerste gezicht onbegrijpelijke verschillen komen.
- ¹⁶⁰ M. COHN, *Op. cit.*, p. 89/103.
- ¹⁶¹ De uitzending van deze serie - die nog steeds en terecht als een mijlpaal wordt gezien - had nogal wat gevolgen. Zo stonden in de maanden die erop volgden heel wat kranten en tijdschriften vol met dagboekfragmenten van overlevenden, interviews met voormalige Auschwitzwachten en artikelen over de geschiedenis van de joods-Duitse relaties. (J. HERF, *The «Holocaust» Reception in West Germany*, in A. RABINBACH & J. ZIPES (ed.), *Op. cit.*, p. 225.) Maar het had ook z'n minder fraaie kanten. Zo werd een kleine week voor de eerste uitzending, die gepland was voor 22 januari 1979, in Koblenz een televisiezender gebombardeerd tijdens een documentaire over de *Endlösung*. En nog geen half uur later werd in Münster een kabelantenne opgeblazen. Beide explosies werden telefonisch opgeëist door rechtsextremistische groepen. (A.S. MARKOVITS & R.S. HAYDEN, *«Holocaust» Reaction in West Germany and Austria*, in A. RABINBACH & J. ZIPES (ed.), *Op. cit.*, p. 240.)
- ¹⁶² J. ZIPES, *The Contemporary German Fascination for Things Jewish : Toward a Minor Jewish Culture*, in S.L. GILMAN & K. REMMLER (ed.), *Op. cit.*, p. 15-16.
- ¹⁶³ K. OCHSE, *Art. cit.*, p. 113/118. «(...) mini-minority (...)»
- ¹⁶⁴ M. COHN, *Op. cit.*, p. 16.
- ¹⁶⁵ L. RAPAPORT, *Jews in Germany after the Holocaust. Memory, Identity, and Jewish-German Relations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, p. 164/186.
- ¹⁶⁶ *Ibid.*, p. 207.
- ¹⁶⁷ R. SELIGMANN, *Art. cit.*, p. 182.
- ¹⁶⁸ R. OSTOW, *Art. cit.*, p. 69.
- ¹⁶⁹ Er heerst, ook op academisch niveau, nogal wat verwarring tussen schuld en verantwoordelijkheid. Precies deze verwarring maakt de mogelijke verzoening tussen joden en Duitsers moeilijker dan ze al is omdat de naoorlogse Duitse generaties terecht weigeren om ook maar enige vorm van schuld voor de holocaust op hun schouders te nemen. Deze generaties dragen daarentegen een grote verantwoordelijkheid voor dit verleden. Het is met andere woorden hun plicht om de herinnering aan de holocaust levend te houden en zo te vermijden dat het opnieuw gebeurt. Of om het met de woorden van de Duitse moraaltheoloog Jürgen Manemann te zeggen : «Net het inzicht in de strikte collectieve verantwoordelijkheid is in de blik op de toekomst absoluut noodzakelijk wil een herhaling vermeden worden. Enkel zo kan niemand zich van deze verplichtingen dispensereren. (J. MANEMANN, *Op. cit.*, p. 21-22. «Gerade die Einsicht in die strikte Kollektiv-Verantwortlichkeit ist im Blick auf die Zukunft unabdingbar, soll eine Wiederholung vermieden werden. Nur so könnte sich niemand von den Verpflichtungen dispenserieren.») De eis van het verleden aan de generaties van vandaag en morgen is dus helder. De herinnering aan en herdenking van de holocaust, die de laatste 15 jaar tot stand is gekomen doorheen een verhoogde wetenschappelijke interesse voor het thema, moet worden voortgezet. (ID., *Wieder das Vergessen. Entwurf einer Kritische Theorie des Eingedenkens aus politisch-theologischer Sicht*, in R. BOSCHKI & F.-M. KONRAD (Hrsg.), *Ist*

die Vergangenheit noch ein Argument ? Aspekte einer Erziehung nach Auschwitz, Tübingen, Attempo Verlag, 1997, p. 89.)

¹⁷⁰ Voor een analyse over 'slachtofferisme', zie : D. POLLEFEYT, *Vergeving : valkuil of springplank naar een betere samenleving ? Op zoek naar een nieuw begin voor dader en slachtoffer*, in R. BURGGRAEVE, D. POLLEFEYT & J. DE TAVERNIER (red.), *Zand erover ? Vereffenen, vergeven, verzoenen*, Leuven, Davidsfonds, 2000, p. 151-155.

Een van de belangrijkste redenen voor het bestuderen van het Derde Rijk, is doorgronden hoe Duitsland, in de jaren twintig een van de meest vooruitstrevende landen, een natie die in vele sferen van de maatschappij aan de spits stond, kon vervallen in misdaden tegen de menselijkheid. Hoe is de escalatie van discriminatie tot uitroeiing in haar werk gegaan, wat kunnen we eruit leren ?

Lange tijd ging men er van uit dat deze door mensen veroorzaakte ramp het gevolg was van demonische intenties van onmenselijke 'mensen'. Maar dat is een verklaring vanuit onze afweer. Door de daders te ontmenselijken, distantiëren we ons absoluut van hen. Ze lijken in niets op ons, we zijn onvergelijkbaar anders, beter, menselijker. In de voorbije twintig jaar toonde wetenschappelijk onderzoek evenwel aan dat de daders mensen waren zoals u en ik. Velen onder hen streefden een in hun ogen edel doel na, wilden ellende en 'on-menselijkheid' uit de wereld helpen. Geen wezenlijke on-menselijkheid dus, maar een vervaarlijk utopisch streven.

Dit streven moet begrepen worden in de context van de laat negentiende, vroeg twintigste eeuw. Een aanzienlijk deel van de westerse intelligentia was in de ban van evolutietheorie, sociaal-darwinisme, eugenetica, rassenleer en - met dit alles verweven - nationalisme. Charles Darwins evolutietheorie werd vrijwel onmiddellijk toegepast op sociale fenomenen, Darwin zelf was een van de eerste sociaal-darwinisten. Zijn verklaringsprincipe, de natuurlijke selectie (de best aan een milieu aangepaste haalt het, heeft de meeste nakomelingen), werd omgetoverd tot een wetenschappelijke rechtvaardiging van de maatschappelijke vooruitgangsideologie. De 'best aangepaste' - aan een milieu - werd 'de beste' zonder meer. Men kende hem intrinsieke,

* Doctor in de moraalwetenschappen Rijksuniversiteit Gent - historicus gespecialiseerd in *l'univers concentrationnaire*. Hij is o.m. auteur van «Met de dood voor ogen» (1987), «De uitbuiting van de Holocaust» (1990, herziene herdruk in 2001), «De zot van Rekem & Gott mit uns» (1995) en «Getuigen. Belgische bibliografie van ooggetuigenverslagen over de nazi-kampen» (1995). Voorheen was hij verbonden aan het SOMA. Momenteel schrijft hij als free-lance wetenschapper o.m. voor de Financieel-Economische Tijd, Trouw en de Standaard der Letteren.

¹ Dit artikel werd eerder gepubliceerd in de catalogus van het Museum Dr. Guislain te Gent, *Rede en Waanzin, Het Museum Dr. Guislain in beeld en tekst*, Gent, 2001, 328p.

van het milieu onafhankelijke, overlevingseigenschappen toe. Evolutie werd gelijkgeschakeld met vooruitgang en verbetering. Die morele connotatie is ook bij Darwin terug te vinden. Ook hij beschouwde aanpassing aan een veranderend milieu, zeker wat de mens betrof, als een verandering ten goede. Ook het denken van één van de grootste wetenschappers werd verkleurd door de tijdsgeest, de vooruitgangsidee en een antropocentrische visie. Darwin ontroonde de mens als heer van de schepping maar bleef hem als top- en eindpunt van de evolutie beschouwen. Soms leidde dat tot racistische interpretaties. Darwin twijfelde niet aan de superioriteit van Angelsaksische naties ; minder beschaafde volkeren waren cultureel minderwaardig ; ‘wilden’ of ‘primitieve’ volkeren waren blijven steken in een vroege fase van de ontwikkeling van de menselijke soort. Maar Darwin ideologiseerde de Victoriaanse vooroordelen niet, breidde ze niet uit tot rechtvaardigingsgrond voor een natuurrechtelijke politiek : minder waard, minder rechten. Integendeel, hij pleitte onverdroten voor meer rechten voor minder bedeeden.

SURVIVAL OF THE FITTEST

De theorie dat biologische en maatschappelijke vooruitgang te danken zijn aan het feit dat de besten het halen, kende veel bijval. Bijna naadloos vloeide er uit voort dat men de besten maar beter een handje kon toesteken. Een genetische politiek, met geboortepremies voor waardevolle elementen en sterilisatie van de schadelijke.

Francis Galton, neef van Darwin en grondlegger van de eugenetica, twijfelde er niet aan dat sociale ongelijkheid terug ging op biologische verschillen. Het bloed dat door de aders van aristocraten, bourgeois en proletariërs stroomt, is van verschillende kwaliteit. De sociale hiërarchie is gebaseerd op verschillen in biologische waarde. Armoede, criminaliteit en zwakzinnigheid zijn biologisch bepaald. Daarenboven planten minder-waardigen zich veel sneller voort dan meer-waardigen. De kwaliteit van het Volk is in gevaar. Sociale regels en wetten die minder-waardigen beschermen, verstoren de natuurlijke selectie. Haar heilzame werking moet worden hersteld door artificiële selectie. Om verdere degeneratie te voorkomen, moet de reproductie van het plebs en gevaarlijke sociale klassen afgeremd worden. De gezondheid van de natie primeert op het welzijn van het individu.

Eugenetica en sociaal-darwinisme spraken velen aan, in alle beschaafde naties. In 1907 kwam er een eerste sterilisatiewet, in de VS. Zijn grondwettelijkheid werd in 1927 bekrachtigd door het Hoog Gerechtshof. In 1922 was *The Revolt Against Civilisation* van Lothrop Stoddard verschenen. De auteur betoogt dat de beschaving natuurlijke selectie heeft vervangen door sociale selectie. Te veel zwakken en gedegeneerden blijven in leven. Deze inferieure wezens of *Undermen*, de onaanpasbaren en gehandicapten, planten zich ongehinderd voort, terwijl raciaal waardevolle elementen die voor beschaving instaan achteruit boeren. Raszuivering is het vanzelfsprekende vertrekpunt voor rasverbetering. Stoddards boek werd in 1925 in het Duits vertaald.

In 1928 schreef de voorzitter van de *British Eugenics Education Society*, majoor Leonard Darwin, zoon van, dat de voortplanting van inferieure mensen (mentaal en fysiek gehandicapten, armen, dommen, onhandelbaren, dronkaards, zwakken, luiards) moest worden afgeremd en die van superieuren bevorderd. Ook de beroemde Engelse bioloog Julian Huxley weet in 1932 de verdubbeling van het aantal zwakzinnigen en gehandicapten aan verbetering van publieke gezondheid, kindercare en preventieve geneeskunde. Voortplanting van geestelijk gehandicapten moest worden voorkomen. Hoe, deed er niet toe.

In de VS werden van 1907 tot 1972 meer dan 70.000 personen gesteriliseerd, lijders aan tuberculose, syfilis of lepra; zwakzinnigen, armen, daklozen, alcoholici, drugverslaafden... De sterilisatiewet van de staat Californië stond in 1933 model voor de nazi-sterilisatiewet.

BIO-ECONOMIE

Biologisering van sociale en economische problemen sloeg vooral aan in landen waar de nationale eenheid broos was. Zoals het in 1871 eengemaakte Duitsland, dat één van de snelste industrialisaties van Europa kende. Dat ging gepaard met verstedelijking en sterke bevolkingsaan groei. In 1910 was het aantal stadsbewoners al verdubbeld; de helft van de bevolking woonde in de stad, dertig procent was fabrieksarbeider. Dat leidde tot concentratie en toename van sociale, politieke en economische problemen. Schandelijke arbeidsomstandigheden en slechte huisvesting werkten verpaupering in de hand. De sanitaire en hygiënische problemen van de op elkaar gepakte mensen waren ternauwernood

te overzien. Armoede en ziekte heersten alom. Veel ademhalingsaandoeningen, tuberculose en epidemieën, maar ook 'welvaartsziekten', kwalen met een ogenschijnlijk morele component, zoals 'geslachtsziekten' en alcoholisme.

De economie bleef groeien, de vraag naar arbeidskrachten bleef stijgen. Industrialisatie en urbanisatie brachten een daling van het geboortecijfer met zich mee. Rond de eeuwwisseling begon men zich ernstig zorgen te maken. Het dalend geboortecijfer werd opgevat als een teken van morele en fysieke degeneratie, waardenverval en normloosheid. Nationale en economische gezondheid stonden op het spel. Uit die tijd stammen de begrippen *kinderrijk* en *kinderarm*, economische termen met mensen als kapitaal.

De menselijke en politieke kost van de industrialisatie werd steeds vaker economisch verwoord. Ziekte, sterfte en geboortedaling werden in termen van verspilling van arbeidskracht berekend. Wie niet meekon, niet productief was, gold in toenemende mate als een last op de schouders van de gezonden en productieven. Afkeer en afkeuring van ziekte, fysieke en mentale handicaps, werden in economisch-moraliserende termen verhuld.

De natie was in gevaar, er moest dringend opgetreden worden. Het nieuwe mens- en wereldbeeld, een kruising tussen geneeskunde en biologie (evolutietheorie en erfelijkheidsleer), reikte de remedie aan. Geneeskunde, sociaal-darwinisme en eugenetica leverden modellen voor maatschappelijke ordening. De geneeskunde kende in de negentiende eeuw een spectaculaire groei. Ze profiteerde mee van economische bloei en rijkdom. De vooruitgang in de microbiologie bijvoorbeeld, hing samen met de ontwikkeling van de optische industrie, de massaproductie van de gelijke en goedkope microscopen. In de jaren zeventig en tachtig werden veel biologische regels van gezondheid en voortplanting ontdekt, bijvoorbeeld de bevruchting van eicel door zaadcel. Endocriene klieren, de biologische basis van seksualiteit en het verouderingsproces werden ontsluitend. Dankzij de uitvinding van ontsmettingsmiddelen konden allerhande besmettingen voorkomen worden. De Duitse geneeskunde triomfeerde over epidemische ziektes. Tyfus werd door ontluizing binnen de perken gehouden. Cholera werd ingedijkt, er kwam een inenting tegen tetanos. Celbiologie en embryologie gingen sterk vooruit.

De sensationele ontdekking van bacteriën als ziekteveroorzakers legde de basis voor de kiemtheorie van ziekte.

Elke ziekte zou een specifieke ziektekiem hebben, een micro-organisme dat, eens ontdekt, aan banden gelegd kon worden. Het vertrouwen groeide, weldra heerste een euforische stemming. De geneeskunde zou veel, voor eens en altijd, oplossen.

Eugenetici waren sterk onder indruk van de successen van de bacteriologie. Ze koesterden de hoop dat het kiemplasma dat verantwoordelijk heette te zijn voor ontarding, geestesziekte en criminaliteit, gelocaliseerd en geïsoleerd zou worden. In afwachting moesten evolutie en erfelijkheid worden bijgestuurd door selectieve voortplanting.

Vanaf de jaren tachtig benadrukten artsen de noodzaak van een gezond, natuurlijk en hygiënisch leven. De bevolking moest zich bewust worden van het bestaan van bacteriën, besmettingsgevaar, overerfbaarheid van ziekten en degeneratie ; gesensibiliseerd worden voor het hoge kinderstertcijfer. Gezondheid en chronische ziekteverspreiding werden voor velen een obsessie. De interesse voor de moeder-kindrelatie nam zienderogen toe. In 1903, het jaar dat Gustav Mahlers *Kindertotenlieder* hun première beleefden, begon Käthe Kollwitz aan een bijna obsessionele uitwerking van de thema's moeder, dood en kind.

Leerkrachten, medici, geestelijken en eugenetici schaarde zich eensgezind achter de slogan 'de komende generatie'; het Volk in stand houden en verbeteren. Gezondheid en fitheid werden vaste onderdelen van de opvoeding. Er ging almaar meer aandacht naar de jeugd, hoop der natie. Sport op school, schoolgeneeskunde, jeugdherbergen, jeugdbewegingen, wandelverenigingen... allemaal uit die tijd.

Niet alleen opvoeders en politici, ook industriëlen deden aan volksoopvoeding. De succesrijke fabrikant van het mondwater Odol, Karl-August Lingner, richtte vanaf 1905 jaarlijks een grootse tentoonstelling in over hygiëne en ziekte, een massa-spektakel over baby- en kindercare, tuberculosepreventie en de gevaren van kwakzalverij. In 1907 werd er een internationaal congres over hygiëne en demografie aan vastgekoppeld. In 1911 werd de tentoonstelling beheerst door het 'hygiëne-oog', naar analogie met het alziend oog van god. Miljoenen kijklustigen kwamen zich vergapen aan de anatomische modellen die het inwendige van de mens blootlegden.

Met het succes van de geneeskunde vergrootte de bereidheid mee te denken in medische termen en zich aan genees-

kundige remedies te onderwerpen. Macht en status van artsen verhoogden. In 1883 had Bismarck de ziekteverzekering verplicht gesteld. Dat resulteerde in meer doktersbezoek, een toeloop voor geneeskundige studies en overproductie van artsen. Hun aantal was in 1900 al verdubbeld. Medici werden meer en meer betrokken bij het bevolkings- en gezondheidsbeleid (dalende geboortecijfers, epidemieën). Alle militair dienstplichtigen werden geneeskundig doorgelicht ; bij elke lichter werd de gezondheid van de natie gemeten en in kaart gebracht. Artsen en artsenkorpussen bemoeiden zich meer met de politiek, stelden economische en sociaal-politieke eisen, verwierven het monopolie op gezondheid. Geneeskunde en gezondheid werden verwetenschappelijkt en gebureaucratiseerd, de afhankelijkheid van specialisten en een technocratische elite vergrootte almaar.

Toename van aantal artsen en medische macht werkte verdere gebiedsuitbreiding in de hand. Het medisch oplossingsmodel ging steeds meer sociale gebieden beheersen. Seksualiteit, misdaad en geestesziekte werden ingelijfd. Er werd meer en meer medisch gereguleerd. Het aantal medische instellingen, gemeentehospitalen, sanatoria en psychiatrische inrichtingen rees de pan uit.

De Toverberg, het meesterwerk van Thomas Mann uit 1924, speelt zich in een sanatorium af. Artsen bepalen er of iemand gezond of ziek is. Patiënten moeten voortdurend temperaturen, ze krijgen de ziekte aangepreut, het zijn betoverde mensen. Alles is er onder (medische) controle. De zich beaat overleverende patiënt wordt doorgelicht in organische en psychische doorlichtingskabinetten, röntgenstralen en psychoanalyse.

ZUIVERING

Natuurlijk loste de geneeskunde niet alle beloftes in. Geleidelijk groeide twijfel, de kritiek op besmettingstheorieën zwol aan. Het geloof in de overerfbaarheid van bepaalde ziekten en sociale kwalen won terrein. Wetenschappers legden zich toe op de erfelijkheid van ziekte en immuniteit. Kwalen als tuberculose, seksueel overdraagbare aandoeningen en alcoholisme waren een raciaal vergif dat het erfelijkheidsreservoir van de natie aantastte. De als erfelijke ziekten voorgestelde sociale problemen zouden opgelost worden door middel van biologische studies van familie en erfelijkheid, nationale instellingen voor het meten van de

volksgezondheid, gegevensbanken met informatie afkomstig van scholen, artsen en rechtbanken. De geërfde constitutie gold als de voornaamste bron van gezondheid en ziekte. Al dat gesleutel aan sociale en hygiënische toestanden haalde dus niets uit, het socialisme was een misvatting. Maar zolang kiemen doorgegeven werden en minderwaardigen zich ongestoord konden voortplanten, stond ook de geneeskunde machteloos.

In 1886 al betreurden tegenstanders van medische therapieën dat zwakken en ‘gedegeneerden’ zich ongehinderd vermenigvuldigen. Je moest de natuur haar gang laten gaan, voortdurende competitie en natuurlijke selectie houden de fysieke en mentale kwaliteit op peil. Hoge sterftecijfers, ook bij pasgeborenen, waren de beste waarborg dat de fitsten het haalden. De natie zou vanzelf weer gezond worden als de natuurlijke selectie niet langer door sociale maatregelen en therapieën werd verstoord. Een humanitaire houding tegenover zwakken en zieken was nefast voor het welzijn van het Volk. Genezen was verzwakken. De tbc-bacil, die ongeschikten en zwakken uitschakelde, werd de ‘vriend van het ras’ genoemd.

Deze argumenten vielen in vruchtbare aarde. Mede door de angst voor chronische ziekte en fysieke degeneratie, was de publieke belangstelling voor erfelijkheid en hygiëne bijzonder groot. De erfelijkheid werd ontmaskerd als de verborgen factor die het sociale leven bepaalde. Emile Zola liet zich voor zijn sociaal-realistische romanreeks *Les Rougon-Macquarts* (1871-1893) inspireren door Darwins evolutietheorie en wetenschappelijke studies over erfelijkheid. Zola schetst de natuurlijke en sociale geschiedenis van een familie doorheen vier generaties. De stammoeder had twee mannen. Via haar echtgenoot, een economisch aangelegde boer, ontwikkelt zich de lijn van de economisch en politiek succesrijke Rougons. Via haar minnaar Macquart, een gewelddadige en onvoorspelbare smokkelaar, loopt een onechtelijke lijn van geestesziekte, geweld, corruptie, alcoholisme en seksuele verwildering. Economische, sociale en psychische factoren raakten met elkaar vervlochten. De angst voor criminaliteit, normloosheid, ziekte, sociale onrust, socialisme, alles wat de stabiliteit kon bedreigen, was groot. De nieuwe burgerij vreesde voor haar belangen en positie. De te snelle vermenigvuldiging van abnormalen, syfilislijders, hoeren, bedelaars, leeglopers, geesteszieken en alcoholisten, zou uitmonden in een maatschappij waarin gezonden werkten om gedegeneerden te onderhou-

den. De uit de burgerij voortgekomen geneeskunde huldigde dezelfde waarden. En die vertekenden veel sociale hervormingsplannen. Een gezonde levensstijl moest met orde en zelfdiscipline gepaard gaan, hygiëne werd beschouwd als controlemiddel voor een correcte denk- en levenswijze. Mens- en wereldbeeld werden gebiologiseerd en gemechaniseerd. Het lichaam werd in termen van arbeidsverdeling en productie beschreven. Cellen en organen werden voorgesteld als een soort fabrieken of winkels, liefde als een louter chemisch proces. De staat, de natie, werd als een lichaam gezien, uit cellen samengesteld. Een cellenstaat met het individu, of beter, het gezin als elementaire cel. «*De stad, de staat, de volgens het principe der arbeidsverdeling geordende sociale gemeenschap was met het organische leven niet alleen te vergelijken, zij herhaalde het*», aldus Thomas Mann.

De door nationale waarden geïnspireerde biologie voorzag in een biologische rechtvaardiging voor de natie. De staat was natuurlijk, biologisch lichaam. Dit organicistisch concept sterkte het geloof in nationale eenheid en zou een tegengif zijn voor klasseconflicten. Het dalend geboortecijfer werd een cellulaire achteruitgang ; erfelijk gewaande geslachts- en geestesziekten, verpaupering en alcoholisme, werden kankers die het volkslichaam bedreigden. Weimar-Duitsland moest verjongd en gezuiverd worden. Slecht functionerende cellen, individuen die de gemeenschap aantastten of verzwakten, sociaal onaangepasten en ongeneeslijken, moesten als een zieke appendix worden weggesneden. Dat was de harde patriottische plicht van de beroepsexpert, de arts.

De genezing van het *Volkskörper* zou een regeneratie, een nationale heropleving tweebrengen. Genezen kon door ingrepen op het niveau van de cel, individu en gezin. Dat de eliminatie van individuen de gezondheid van het sociale organisme ten goede kon komen, was geen nieuwe gedachte. In 1895 publiceerde een zekere Alfred Jost een sociale studie over (zogenaamde) euthanasie, *Das Recht auf den Tod*. Ongeneeslijk zieken moesten het recht hebben om voor de dood te kiezen. Dat was voordelig voor henzelf en voor de maatschappij. Om de subjectieve en objectieve factoren van deze 'euthanasie' uit te drukken, bedacht Jost de term *negativen Lebenswert*.

Het medisch-biologische model ging alles bepalen. De oorzaak van sociale afwijkingen en problemen werd niet lan-

ger gezocht in erbarmelijke sociale omstandigheden, maar in de pathologie. Oorzaken werden gediagnosticeerd als organische ziekten en degeneratie. Politieke en sociale hervormingen waren overbodig. De kwalijke gevolgen van de industrialisatie, honger, uitputting en armoede, zouden worden behandeld met geneesmiddelen, een verblijf in een ziekenhuis of sanatorium. Er zou tegen alles een spuitje of inenting komen.

Door de beklemtoning van de economische kost van 'waardeloos', afwijkend leven brokkelde het verantwoordelijkheidsgevoel van de arts tegenover de zieke af. Het individu moest wijken voor gemeenschap en natie. Sommigen waren van oordeel dat collectief welzijn inhield dat 'probleem-mensen' zonder toestemming geïsoleerd, behandeld en gebruikt mochten worden. Eind negentiende eeuw experimenteerden artsen in Duitse kolonies op inboorlingen; inenting met de slaapziekte, kankertransplantaties en andere opzettelijke besmettingen. In Duitsland experimenteerden artsen met syfilis op prostituees, hopen op immuniteit. Individuele rechten werden beetje bij beetje uitgehold. Steeds meer dwang, quarantaines en opsluiting in ziekenhuizen. In 1920 beschreef G. Hofmann in *Moraal van de macht* een denkbeeldige staat waarin de bevolking jaarlijks aan een medisch onderzoek werd onderworpen. Zieken en gehandicapten werden doorverwezen naar de medische politie, kanker en tbc werden met de zogenaamde genadedood 'behandeld'. Twee jaar later stelde Hofmann in *Die Erlösung der Menschheit vom Elend*, dat geesteszieken, gehandicapten en kreupel kinderen een te zware economische last vormden en beter van bij de geboorte uitgeschakeld konden worden.

MODERNITEIT

Het nieuwe mens- en wereldbeeld trok velen aan. Rond 1900 waren medici, eugenetici en wereldverbeteraars verenigd rond de collectivistische ideologie; begeesterd door nationale en raciale trots, bezeten door een gevoel van sociale missie. Geneeskunde en biologie zouden de industriële maatschappij humaniseren, gezondheid, morele normen en familielevens in eer herstellen.

Op 1 januari 1900, op de drempel van de moderniteit, schreef Alfred Krupp, de staal- en wapenfabrikant, een wedstrijd uit voor een wetenschappelijk essay dat biologische evolutiewetten toepaste op maatschappelijke problemen.

De competitie stond in het teken van de roep om een verenigde natie en de frontvorming van rechts tegen het opkomend socialisme. De remedie, het sociaal-darwinisme, moest worden gepopulariseerd. De winnaar van de wedstrijd, een zekere Schallmayer, beschouwde de erfelijkheidsbiologie als de basis voor sociale hervormingen. Hij hield een warm pleidooi voor een sterke staat die zijn mannetje kon staan in de internationale *struggle for survival*. Hij was gewonnen voor maatregelen die de voortplanting van ongeschikten verhinderden : geesteszieken, alcoholisten, tbc-lijdgers, geslachtszieken en criminelen.

De beschreven evolutie werd versneld door sociale en economische crisissen, vooral door oorlogen. Het organicistisch wereldbeeld vergeleed dan van een optimistische naar een pessimistische interpretatie. De economische depressie in de late jaren zeventig van de negentiende eeuw deed het geloof in vooruitgang en liberalisme omslaan in vrees voor fysieke en psychische degeneratie, gekoppeld aan angst voor het socialisme. De Arische mythologie en de raszuiverheidsidee flakkerden weer op. Ook in Groot-Brittannië weerklonk de eis dat de staat moest tussenkomen om de fysieke kwaliteit van het ras te waarborgen.

De Grote Oorlog zorgde voor verdere centralisering en grotere aanvaarding van staatscontrole over gezondheid. De mobilisatie en het vijanddenken idealiseerden de natie tot een *Volksgemeinschaft*. Door de oorlog devalueerde de waarde van individueel leven nog. Naarmate de kansen keerden en de verliezen stegen, groeide de macht van artsen en ambtenaren van volksgezondheid. Banden tussen artsen, eugenetici en staat werden verder aangehaald. De geneeskunde raakte verwickeld in een autoritaire politiek, ten koste van de persoonlijke vrijheid en autonomie van de patiënt. Eugenetische propaganda moest de bevolking meer verantwoordelijkheidszin bijbrengen voor komende generaties. Kwantiteit en kwaliteit van het ras moesten verbeterd worden.

De klemtoon verschoof, zoals gezegd, naar erfelijke verklaringen voor zwakte en ziekte, gekoppeld aan biologische rasopvattingen en een fobie voor raciale achteruitgang. Ideeën die vooral gehoor vonden in het door de nederlaag geschokte Duitsland. Daar leek het wel of de nationale, raciale overleving op het spel stond. Niet alleen de Duitse economie, ook de volksgezondheid moest worden heropgebouwd. Er kwamen campagnes tegen abortus en tegen sek-

sueel overdraagbare aandoeningen bij gedemobiliseerde soldaten. De vrees voor epidemieën en normverval deed de vraag naar medische controle stijgen. Huwelijkskandidaten moesten zich op erfelijke afwijkingen laten onderzoeken ; gezondheidscertificaten zouden verplicht worden.

De ontdekking van de bloedgroepen, de biologie van het bloed, sprak tot de verbeelding. De bloedgroepen van de hele natie zouden in kaart gebracht worden. Een biochemisch rasregister zou toelaten verbanden te leggen met bepaalde ziekten. De serumtherapie deed het ‘probleem’ van de zuiverheid van het bloed ontstaan. Ideologen populariseerden het tot raszuiverheid. Het Volk niet laten besmetten door gedegeneerde rassen. Sterk overschatte erfelijkheidsfactoren raakten onlosmakelijk verbonden met rastheorieën. Rashygiëne, de hygiëne van (eigen) volk of ras, escaleerde geleidelijk tot *rasshygiëne*.

Eugenetici wonden zich danig op over de slachting van de fitsten, de beste exemplaren van het volk. Door het hoge sterftecijfer en het dalend geboortecijfer stond de natie aan de rand van de afgrond. Kinderen en jonge vrouwen werden een prioritaire sociale groep. In instellingen werden bejaarden, gehandicapten en geesteszieken verwaarloosd of aan hun lot overgelaten.

Patriottisme, gezinsleven en gezondheid raakten met elkaar verstrengeld. Het gezin als kiemcel van de natie, vrouw en kind als biologisch kapitaal van het Volk. Het *kroostrijke gezin* is het product van een versmelting van biologische, nationalistische en economische belangen. Dàt is de context waarin moederdag ontstond. Deze feestdag werd voor het eerst georganiseerd in 1914, in de VS. In Duitsland begon de campagne voor moederdag begin jaren twintig. De dag moest een barrière opwerpen tegen abortus, voorbehoedsmiddelen en decadentie.

ESCALATIE

De naoorlogse hongersnood en het politieke oproer maakten extreme eugenetische maatregelen bespreekbaarder. Onder juristen en artsen zwol het aantal voorstanders van dwangsterilisatie en geneeskundig doden gestaag aan. Een minderheid van eugenetici en psychiaters was, aangemoedigd door het voorbeeld van de VS, al langer gewonnen voor sterilisatie van criminelen en gekken. Ze vonden dat een humane, moderne en wetenschappelijk verantwoorde

ingreep. Alleen wat de vrijwilligheid betrof verschilden men van mening.

In 1920 publiceerden Karl Binding, een jurist, en Alfred Hoche, een psychiater, *Die Freigabe der Vernichtung Lebensunwerten Lebens*. Het boek drukte de mening van velen uit, moest al snel herdrukt worden. In kringen van Duitse medici, juristen en andere wetenschappers raakte het begrip *Vernichtung lebensunwerten Lebens* ingeburgerd. Oorlogsverliezen en de nood aan bronnen, voedsel en *Lebensraum*, leken 'euthanasie' te rechtvaardigen. Ongeneeslijk zieken en geestesgestoorden in leven te houden, terwijl waardevolle levens van hongerende kinderen verloren gingen, leek absurd. In 1921 discussieerde de gezondheidsraad van Pruisen over sterilisatie van schizofrenen, manisch-depressieven, alcoholisten, psychopaten, erfelijke zwakzinnigen en mensen met criminele disposities. Medici waren voor, ambtenaren van het ministerie van justitie zetten de voet dwars. Ook Karl Bonhoeffer, een voor-
aanstaand en politiek onbesproken psychiater, mengde zich in de discussie over het dysgenetisch effect van de Grote Oorlog. Aan het front waren de besten en sterksten gesneuveld terwijl in beschutte instellingen de slechtsten en zwaksten in leven gehouden werden. In 1924 vatte hij de discussie goed samen in *Die Unfruchtbarmachung der geistig Minderwertigen*. «Mag een Staat vandaag de dag», vroeg hij zich retorisch af, «nu we door de oorlog vele honderdduizenden genetisch hoogwaardige mensen hebben verloren en de Staat, gemeentes en enkelingen verarmd zijn, zich de humaniteit veroorloven de voortplanting van geslachten te gedogen waaruit steeds weer mensenmateriaal voortkomt dat waardeloos, duur en in sommige omstandigheden gevaarlijk is voor de gemeenschap, terwijl door de financiële uitgaven noodzakelijk voor hun instandhouding andere belangrijke volkshygiënische taken onopgelost moeten blijven?» In datzelfde jaar schreef Adolf Hitler in *Mein Kampf*: «Wie lichamen en geestelijk niet gezond en volwaardig is, mag zijn eigen gebrek niet vereeuwigen in het lichaam van zijn kind. De volkse staat moet hier de geweldigste taak als opvoeder vervullen welke men zich denken kan. De vervulling van die plicht zal echter ooit als een grotere daad worden beschouwd dan de grootste van alle oorlogen die wij in deze burgerlijke periode wisten te winnen. Hij moet door opvoeding de enkeling doen begrijpen dat het geen schande, maar slechts een betreurenswaardig ongeluk is ziek en sukkelend te zijn, maar dat het een misdaad en daardoor tegelijkertijd een schande is, om dit ongeluk door

eigen egoïsme te onteren. Want dat doet men, wanneer men die last weer op de schouders van andere onschuldige wezens legt. (...) Indien men kans zag om gedurende slechts zeshonderd jaar alle lichamelijk gedegeneerde en geestelijk zieke individuen te verhinderen, de kracht te ontnemen om kinderen te verwekken, dan zou men de mensheid niet alleen van een geweldige last bevrijden, maar zou daarmee een herstel mogelijk maken zoals men zich heden ten dage bijna niet kan voorstellen».

TEGENWIND

De hierboven schematisch en veralgemenend geschetste evolutie verliep niet zonder slag of stoot. Tegen verregaande maatregelen rees tamelijk wat verzet. In 1898 brak een schandaal uit rond de medische experimenten in Duitse kolonies. In 1903 reageerde men geschokt op voorstellen van medici om alcoholisten te isoleren, eugenetische abortus te organiseren en huwbare ‘erfelijk ongeschikten’ te steriliseren. Ook het rasdenken werd fel bekritiseerd. Een elite van academici wees het biologisch racisme als onwetenschappelijk af en toonde dat ook aan. Tot in de late jaren twintig deden ambtenaren er alles aan om de eugenetica te vrijwaren van nationalistische ideologieën van raciale zuiverheid. Dit verzet brokkelde af door de economische crisis van 1929. Toen sloeg de houding tegenover dwangsterilisatie in verscheidene landen om, de VS, Scandinavië, Canada en Duitsland.

In 1932 pleitte een comité van de Pruisische gezondheidsraad voor negatieve en positieve fiscaal-eugenetische maatregelen en vrijwillige sterilisatie. In het ontwerp van wet luidde het dat voor sterilisatie de toestemming van de persoon, zijn ouders of voogd vereist was. De knoop moest doorgehakt worden door een tribunaal van twee artsen en een gespecialiseerd advocaat. Sommige artsen drongen aan op versnelde invoering, anderen pleitten voor uitbreiding tot dwangsterilisatie.

NATIONAAL SOCIALISME

De rest is bekend. Kort na de machtsovername door de nazi's werd de ‘Wet ter voorkoming van erfelijk ziek nageslacht’ uitgevaardigd (14.7.1933). Dwangsterilisatie werd mogelijk en in veel gevallen verplicht. Deze *Reinigung des Volkskörpers* was bedoeld voor volgende categorieën van ‘biologisch minderwaardig erfgoed’ : aangeboren zwak-

zinnigheid, schizofrenie, manisch-depressieve krankzinnigheid, erfelijke vallende ziekte, erfelijke sint-itusdansen, erfelijke blind- en doofheid, zware erfelijke lichamelijke misvorming en zwaar alcoholisme. In de motivering van de wet luidt het, eens te meer, dat minderwaardigen en erfelijk belasten zich ongebreideld voortplanten, drie tot vier keer sneller dan normale mensen. Voorspeld wordt dat over een drietal generaties het Volk volledig overwoekerd zal zijn door minderwaardigen, terwijl hoogwaardige families uitsterven. Er moet dringend ingegrepen worden, «*de hoogste waarden staan op het spel, het gaat om de toekomst van ons Volk !*».

Ook voor de nazi's was het een kwestie van sociale hygiëne. Alles zou op een 'wetenschappelijke en humane' manier, door artsen, opgelost worden. Tot en met de selectie voor de gaskamers in Auschwitz. In de verantwoording van de sterilisatiewet luidt het dat sterilisatie «*het enig zekere middel is om verdere overerving van geestesziekten en zware erfelijke ziekten te voorkomen*». De onvruchtbaarmaking moet «*dus beschouwd worden als een daad van naastenliefde en een voorzorg voor komende generaties*». De strikt logische en gedetailleerde uitwerking en aanvulling van de wet leek verdere rationaliteit en humaniteit te waarborgen. In het uitvoeringsbesluit (van 5.12.1933) van de 'Wet ter voorkoming van erfelijk ziek nageslacht' bijvoorbeeld, wordt in het eerste artikel bepaald dat niet gesteriliseerd hoeft te worden als de betrokkene zich niet (meer) kan voortplanten (te jong, te oud), als hij of zij is opgenomen in een hermetisch gesloten instelling, of als de ingreep zijn/haar leven in gevaar kan brengen. In de vijfde aanvulling op de wet (van 25.2.1936) wordt aan deze laatste uitzondering iets gedaan ; vrouwen wier leven door een operatie in gevaar zou worden gebracht (of die ouder zijn dan 38) mogen voortaan ook door röntgenbestraling gesteriliseerd worden, mits toestemming van de betrokkene of haar wettelijke vertegenwoordiger.

De bevolking was niet echt tegen. De vereniging van blinde academici begroette de wet bijna met vreugdekreten, blinden moest uit vrije wil een offer voor de natie brengen. De overkoepelende organisatie van evangelische verzorgers van doofstommen spoorde hen aan om aan de toekomst van het Volk te denken.

Van 1934 tot 1945 werden naar schatting 360.000 personen gesteriliseerd, één procent van de bevolking. Daarnaast

werd nog een onbekend aantal gastarbeiders, zigeuners, mulatten en joden illegaal gesteriliseerd. Had het aan de eugenetici gelegen, dan had 1,2 miljoen Duitsers eraan moeten geloven, ook diabetici, zwaarlijvigen, bloedzieken en astmalijders.

Deze logica en 'humaniteit' mondde na enkele jaren uit in moord om bestwil. Een paar maand voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog werd de gelegaliseerde en gemedicaliseerde moord in daden omgezet. Fysiek gehandicapte instellingskinderen werden systematisch onderworpen aan zogenaamde euthanasie. Een veertiental dagen na de inval in Polen was het de beurt aan volwassen geesteszieken in Poolse instellingen. Kort nadien werd de 'genadedood' ook aan Duitse krankzinnigen gegund. Alles werd gelegaliseerd door een in oktober 1939 door Hitler uitgevaardigd euthanasiebevel dat artsen machtigde ongeheelijken te doden. Het bevel werd - betekenisvol - geantidateerd op de dag dat de oorlog begon, een tijd waarin van oudsher veel kan.

De grensoverschrijdende oorlog viel samen met een oorlog op het thuisfront. De nazi's wilden van de gelegenheid gebruik maken om alle sociale problemen voor eens en altijd uit de wereld te helpen. Deze *Endlösung der sozialen Frage* zou een honderdvijftig jaar oude droom in vervulling doen gaan, de definitieve uitschakeling van onbruikbaren, al wie uit de boot van de industriële maatschappij viel. De paradox tussen genezen en doden verdwijnt als wie van de norm afwijkt, wordt gezien als een ziektekiem. Het wegsnijden van het rotte deel wordt dan een therapeutische noodzaak, een verdienste.

De rashygiënische nazi-wetten lagen in het verlengde van het biologisch-deterministisch denken en de medicalisering van sociale problemen veroorzaakt door een industriële, kapitalistische maatschappij. De 'Wet ter voorkoming van erfelijk ziek nageslacht' ; de in 1935 uitgevaardigde Neurenbergerwetten, waaronder de beruchte 'Wet ter bescherming van het Duitse bloed en de Duitse eer' (die de begrippen Ariër en jood definieerde, huwelijk en seksualiteit tussen deze 'rassen' strafbaar stelde) en het kort nadien uitgevaardigde verbod op huwelijken tussen erfelijk zieken en gezonden, waren de radicaal politiek-juridische omzetting van een eugenetische en geneeskundige utopie.

BIBLIOGRAFIE

Voornaamste bronnen :

Weindling, Paul - *Health, race and German politics between national unification and Nazism, 1870-1945*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 1993

van den Berghe, Gie - 'Gott mit uns', in *De zot van Rekem & Gott mit uns*, Antwerpen, Hadewijch, 1995

Andere bronnen :

Becker, Peter Emil - *Zur Geschichte der Rassenhygiene. Wege ins Dritte Reich*, Stuttgart/New York, Georg Thieme Verlag, 1988

Bener, Rudolf - *Hitlergesetze V. Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses mit allen Ausführungsverordnungen (Gesetzgebung bis Februar 1937)*, Leipzig, Philipp Reclam, 1937

Gould, Stephen Jay - *The mismeasure of man*, London, Penguin, 1992

- *Eight little piggies. Reflections in natural history*, New York/London, W.W. Norton, 1994

Harmsen, Hans - 'The German sterilisation act of 1933 : «Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses»', in *Eugenics Review*, Vol XLVI, nr. 4, 1955, p. 227-232

Hawkins, Mike - *Social Darwinism in European and American thought, 1860-1945. Nature as model and nature as threat*, Cambridge/New York, Cambridge University Press, 1997

Hitler, Adolf - *Mijn kamp*, Ridderkerk, Ridderhof, 1974

Klee, Ernst - *Was sie taten - Was sie wurden. Ärzte, Juristen und andere Beteiligte am Kranken- oder Judenmord*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1994

Klee, Ernst - 'Der blinde Fleck. Wie Lehrer, Ärzte und Verbandsfunktionäre die «Gebrechlichen» der Verstümmelung und der Vernichtung auslieferten', in *Die Zeit*, Nr. 50, 8. Dezember 1995, p. 58

Lewontin, Richard - 'In the blood', *The New York Review of Books*, 23.5.1996, p. 31-32

Mann, Thomas - *De toverberg. Roman*, Amsterdam/Antwerpen, De Arbeiderspers, 1994

Medizin in Nationalsozialismus, München, Oldenbourg, 1988

Thomas, Jean-Paul - 'La véritable nature de l'eugénisme' in, *Les cahiers rationalistes*, septembre-octobre 1998, p. 15-26

Thomas, Jean-Paul et Gohau, Gabriel - 'L'eugénisme' in, *Les cahiers rationalistes*, décembre 1997, p. 22-25

Weightman, John - 'Between Animal and Angel', *The New York Review of Books*, 21.3. 1996, p. 41-45.

OVERLEVEN of DE LEGE HERINNERING

Aan deze tekst gingen verschillende versies vooraf :

- in *Bulletin trimestriel* van de Fondation Auschwitz, nr. 34, 1992 ;
- Editions Ambedui, Brussel, 1995 ;
- En in *Les Nuits de ma mémoire*, Editions Caractères, Parijs, 1998, vormt het samen met talloze varianten de Vierde Nacht

Personages

De Moeder

De Zoon

De Vriendin

De eerste rabbijn

De tweede rabbijn

De PTT-bediende

De rechter

De conciërge

Emmanuel, kind van de zoon ; en diens vriendinnetje

I. 1

De Conciërge

(Men hoort hem de straatdeur opendoen. Hij is heel oud)

Niemand... Ik heb beslist niet gedroomd... Ik weet bijna zeker dat er iemand was... O ! wat staat er een verschrikkelijke tocht !... Tegenwoordig heb je van die mensen, die voor niets bellen. *(Hij doet de deur weer dicht)*. Het zal wel een vergissing geweest zijn ! Nòg een slapeloze nacht voor

* Professor Université Libre de Bruxelles

uw waker... Het is het uur van de terugkerende geesten... (*Hij lacht in zichzelf. Fade-out.*)

I. 2

De Moeder

(*jong, - geblokkeerd in het jaar van haar dood. Zij komt van achter uit de zaal ; loopt langzaam naar voren. Gehuld in een immens laken als een lichte japon met sleep, bestijgt ze plechtstatig het in schemer gehuld toneel.*)

Zoon !... luister... M'n lieve Zoon... ik ben het... je moeder... je moeder is terug... (*men hoort het geritsel van haar sluiser onder het lopen, niet haar stappen*)... Ik ben kunnen ontsnappen.... de enig levende ziel temidden van zoveel lichamen... en dode zielen... Al zólang zocht ik je... Maar ben jij 't wel ?... Ik heb me al eerder vergist... vaak... Ik heb je overal gezocht. Maar dit keer geloof ik, dat jij het bent !... M'n lieverd... wees niet zo ongelovig... (*Haar armen als vleugels wijd uitstrekking, spreidt ze haar jurk over de vier hoeken van het toneel, waar zij gaat staan*)... Je moeder is terug... zélsbedroefd je niet eerder teruggevonden te hebben... (*Haar stem, warm en diep, klinkt een ietsje kierend*). Daar is dan eindelijk je moeder !... (*Het toneel wordt langzaam donker. Een lange stilte. Dan verschijnt de slapende Zoon, twee keer zo oud als zij. Op de trap roept de conciërge.*)

De Conciërge

Is daar iemand ? Goh ! Toch zou ik zwéren dat er iemand was...

I. 3

(*Vanuit het donker, klinkt, op vertrouwelijke toon, de stem van de Zoon.*)

De Zoon

Moeder !... Ha ! je lééft... Na zóveel jaren !... Maar nee, het kàn niet... Toch... moeder... het is dè dag... (*In zichzelf :*) Natuurlijk, is ze er niet... Ik praat tegen een dode. Maar, moeder... vandaag is het, is het.... ik weet niet meer hoe lang geleden... Moeder... *de jaardag*... (*Het gezicht van de Moeder, die met grote open ogen, midden op het grote bed, zit te mijmeren, wordt beetje bij beetje verlicht*)... Misschien was het wel gisteren... (*Stilte. Een terzijde :*) Als de doden het niet

meer weten, hoe zouden de levenden het zich dan nog kunnen herinneren ?... Misschien is het ook pas morgen...

De Moeder
(verontwaardigd)

En zó ontvang je me ! al slápende !...

De Zoon
(nog niet helemaal wakker, een terzijde)

Niet één dag... Niet één dag sinds... gaat er voorbij - de tijd gaat niet meer voorbij, hij is blijven stilstaan... ze hebben ze aangehouden ! toen is het leven opgehouden... - niet één nacht zonder dat ik denk aan haar en aan mijn vader... En noch de één noch de ander zal er ooit iets van weten. Elke dag is hun sterfdag.

De Moeder
(buigt zich over de Zoon)

Welnee, ik ben echt terug !...

De Zoon

Moeder, het was, de tweede, geloof ik, in juli, één van de eerste razzia's !... ik was te klein om 't me te kunnen herinneren... Intussen ben ik groter geworden, maar je wil me niet zien, doelloos met je ziel onder je arm. En mijn vader ? *(Stilte.)* Ik maak mezelf kapòt hen te doen leven.

De Moeder

Ik voelde zèlf niet meer jouw afwezigheid noch de zijne, leeg opgerold in mijn buik.

De Zoon

Maar als mijn moeder leeft, dan ben ik het die dood ben !

De Moeder

Wil je me nu eindelijk eens aankijken ?

De Zoon

Tot op de dag van vandaag kan ik niet geloven dat ze zijn verdwenen... Misschien ben ik ze wel op straat tegengekomen zonder ze te herkennen ?

De Moeder

Je bent nog altijd even doof voor mij ! hoe vaak heb ik je niet geroepen daarginds !... Hoe dikwijls heb ik me niet afgevraagd wat er van hem geworden zou zijn ; hoe hij gepraat zou hebben. Wat bèn ik voor jou ? Niets ! Mijn adem is voor altijd alleen nog maar rook. Misschien ben jij het niet ! Mijn zoon, hij zou me hebben gehoord.

De Zoon

Met mijn kleine armpjes heb ik niet genoeg van ze gehouden : liefde is sterk en ik zou ze dit lot hebben kunnen besparen, dat hen naar het einde van de nacht heeft gevoerd.

De Moeder

Ik zou béter van je hebben kunnen houden : ik kon niet leven voor jou. Met mijn liefde, had ik de onoverkomelijke barrières van de dood kunnen overschrijden en hier, éérder, terug kunnen komen leven, voor jouw geluk.

De Zoon

Als ik geen foto had, zou ik hun gezicht niet eens meer kennen... Ik ben onverschilliger dan de hele wereld, die het heeft laten gebeuren.

De Moeder

Ik hoor nog je eerste kreet, je longen vol lucht.. we konden toen nog in de open lucht ademen. Ik herinner me niet meer wat je eerste woordje was, je vader schreef het op...

De Zoon

M'n laatste zal je nooit horen.

De Moeder (*spottend*)

Je weet nog niet wat doodsstrijd is.

De Zoon

Na zó lang... zou je er weer zijn... ik zou zelfs niet weten dat jij het bent.

De Moeder

Maar open je ogen, ik bèn er !...

De Zoon

Moeder !... het is de dag zèlf, waarop het konvooi jullie wegvoerde... Jij had moeten leven... niet ik...

De Moeder

Zoon !... luister... M'n lieverd... ik ben het, je moeder... je moeder is terug... (*Fade-out.*)

De Zoon

Je keert tot het leven terug wanneer ikzelf bezig ben dood te gaan...

I. 4

(De Zoon wordt wakker geschud door een jonge vrouw, die naast hem ligt, zijn Vriendin .:)

De Vriendin

Alweer je kwaaië droom ?

De Zoon

Maar mijn moeder is terug ! (*Ze liggen met z'n drieën in bed.*)

De Vriendin

Ze stoort me niet. Ik zie haar niet.

De Zoon

Maar ze heeft zich hier geïnstalleerd !

De Vriendin

Wees blij dat ze terug is...

De Zoon

Met jou hier ?....dat kàn niet... !

De Vriendin

Je hebt zó op haar gewacht, dat ze is gekomen...

De Zoon

Niemand heeft dat geluk. Ik heb een unieke moeder !

(Omstrengheld, beginnen de zoon en de vriendin te rollen als kinderen, die als een tonnetje over het gras rollen.)

De Moeder
(niet zonder spot)

Maar als je kon, zou je me nog dooddrukken !

De Vriendin

Weet je, ik vond je roerend...

De Zoon
(tegen zijn moeder)

Maar..., je beroert me, mam ! *(Geïrriteerd)* Toe, ga alsjeblieft m'n bed uit !

De Moeder

Ik had je beloofd terug te komen.

De Zoon

Ga weg, mam, alsjeblieft.

De Moeder
(jammerend)

Je wilt al dat ik uit je leven verdwijnen, je jaagt me op, je pogromiseert me ! Hoevelen zouden niet gelukkig geweest zijn met dit weerzien !...

De Zoon

De Furie van het Derde Rijk !

De Vriendin
(liefkozend)

Rustig maar... *(En, teder :)* Hmmm ! M'n Fulminator !...
(Ze vlijt zich tegen hem aan.)

De Moeder *(driftig)*

Oh ! je drijft me tot ballingschap, zoals een Romein !
je zendt me in diaspora van je !

De Zoon

Toe nou, mam, kom tot jezelf ; wees jezelf...

De Moeder
(*sarcastisch*)

Bravo ! Hij is zèlf niet eens meer zichzelf !

De Vriendin
(*geïrriteerd*)

Ze maakt me dol ! Ik wil haar niet meer horen !

De Moeder

Wat betekent zij eigenlijk, voor jou ? Ik ben niets meer, je weet het dondersgoed, zonder jou... zelfs niet meer de schaduw van mezelf... Ik heb je het leven gegeven, je kan me best een beetje van je lichaam gunnen. Ik zou graag nog vaste vorm krijgen.

De Zoon

Altijd daar... Een moeder hoeft niet voortdurend te baren... je deed het eens en voor altijd.

De Moeder

Ik mocht alleen maar éven leven, hè, en voor de rest van de tijd zou ik dood moeten zijn !

De Zoon

Maar laat me toch met rust, donder op, possessieve moeder !

De Moeder

Hij zou me nog het kamp in sturen !

De Zoon

Ga weg of ik bega een ongeluk ! De Moeder

.... stom kapootje !

De Zoon

Ik zal je nazi zijn ! verkas of ik maak je af, en volle gas vooruit !

De Moeder

Bespottelijk SS-ertje !

De Vriendin
(zich naar hem toe draaiend)

Je wil niet echt met mij alleen zijn...

De Zoon
(neemt haar in zijn armen)

Je bent onrechtvaardig !

De Vriendin
(duwt hem van zich af)

Je verdoet je tijd met te proberen diegene te vergeten, die je je nooit hebt kunnen herinneren, om jezelf niet te kennen noch mij. Ik ben gewoon maar een beeld voor jou, net zoals zij alleen maar een geluidsdecor is. Achter de vrouw of de moeder, zit niemand. Of niemand anders dan jij.

De Zoon
(een terzijde)

Mam, laat me alleen... *(De Vriendin is opgestaan)*. Maar nee, blijf ! niet jij ! *(De Zoon maakt een onhandige beweging naar haar toe en stoot de foto om die van de schoorsteenmantel in de haard valt.)* Oh ! Daar gaat m'n moeder in rook op !

De Vriendin

Je cremeert een arme Joodse ! *(Ze poogt ervan te redden wat er nog van te redden valt.)* Je hart zal vol as zijn... Je vader is er nog ! Je moet er een kopie van laten maken !

De Zoon

Ik heb mijn liefde voor mijn moeder uitgezuiverd, tot op heden gehecht aan dit stukje karton... Ik zat met haar gevangen in haar lijstje... Zo lijkt m'n leven van haar bevrijd te zijn, voor jou !

De Vriendin

Te laat !

De Zoon

Laat me niet....

De Vriendin

Je hebt me schandelijk verjaagd !

De Zoon

Maar niet jij !...

De Vriendin

Wat je h  r hebt aangedaan, zou je dat ook niet een  nder kunnen aandoen ?

De Zoon

Maar ik deed het niet expres !... Ik deed het voor jou !

De Vriendin

Voor jou ! Voor haar... (*Ze persifleert, de stem van de Moeder nabootsend*) V o o r m i j...

De Zoon

Kom terug ! Wil je moeder zijn ?...

De Vriendin

Een kind kan ons niet van mekaar doen houden. Je bent niet jezelf, je kan je niet geven, je zit niet goed in je vel. (*Ze gaat af. Donker.*)

II. 1

(*De Moeder neuriet wat maten van 'Yid, du Partizaner'.*

Verschijnt dan in de ovaal van de spiegel. Men ziet alleen haar beeld van voren. Haar gezicht, niet haar lichaam. Ze maakt zich op, met een koketterie vol mysterie, terwijl ze een recept dicteert aan haar Zoon, die volgens haar instructies de schotel bereidt.)

De Moeder

Mijn eerste was : zeven goeie verse eieren koken en ze pellen. Er is er nog   n. Geen schilletjes achterlaten. (*De Zoon gooit de schalen weg.*)

Mijn tweede is : drie grote ajuinen kiezen en ze h  l fijn hakken. (*De Zoon hakt.*)

Wat een goeie zoon, je weent voor je moeder ! (*Ze lacht.*)

De Zoon

Het zijn de uien.

De Moeder

Mijn derde is : de uien in een bakpan fruiten. (*Het knettert al, niet zonder een lichte geur te verspreiden.*)

Mijn vierde is : de eieren fijnprakken. Wat is dat geel mooi. De kleur van de Davidster (*De Zoon voert, dromerig, de handeling uit.*)

Waar denk je aan ?

De Zoon
(*bedroefd*)

Aan mezelf !

De Moeder
(*met veel brio*)

Je zegt dat je aan jezelf denkt..., zodat ik zou denken dat je aan mij denkt. Maar, ik weet heus wel dat je niet aan mij denkt. Waarom lieg je dan ? (*De Zoon prakt de eieren.*)

Mijn vijfde (*de Moeder, steeds heel ludiek*) is : de eieren met de uien vermengen, het goud en de tranen.

Mijn zesde is een vleugje zout toevoegen (heb je toevallig niet wat van de Dode Zee ?) En het laatste is..., raad eens... ?

De Zoon
(*zijn moeder naïpend*)

Eieren met uien... Eet, mijn zoon, eet je moeder op, eet mam op... Pfoei ! Het is verbrand, verkoold !

(*De Moeder heeft zich, eventjes, niet kunnen inhouden en stikt van het lachen met haar hand op haar mond. Fade-out.*)

II. 2

De Zoon

Heb je de foto, waar je me om vroeg ? Wil je 'm niet teruggeven ? Een gloednieuwe kopie. Het is *mijn* vader...

De Moeder
(*opvliegend, overhandigt hem de foto, gevouwen*)

Je weet zelfs niet eens wie hij was !

De Zoon

En geef je me dat, wat ik je heb geleend, zó terug ?

De Moeder
(*steeds briljant*)

Om te beginnen heb ik de foto nooit van je geleend.
Bovendien was hij al verfrommeld toen ik 'm van je leende.
Uiteindelijk heb ik je 'm volledig intact teruggegeven.

De Zoon

Het ontbreekt je niet aan lef !

De Moeder
(*onstuimig*)

Je moet léven, m'n zoon !

(*Er wordt gebeld.*)

De Zoon
(*verstijfd*)

Laat je niet zien.

De Moeder

Schaam je je voor mij ? Zelfs m'n portret was je al teveel !

De Zoon
(*op z'n hoede*)

Verstop je ! Als *zij* het zijn ! Hoor ik niet hun laarzen ?

De Moeder
(*lacht*)

Wat wil je dat ze me nog doen ?

De Zoon

Vooruit ! (*neemt haar mee naar de keuken.*)

De Moeder
(*achter de schermen*)

Zeg liever dat je me niet meer wilt zien ! (*Er wordt gebeld.*)

II. 3

De Zoon
(doet open)

De rabbijn-traiteur

(een juk op z'n schouders waaraan twee emmers hangen)

Hier, m'n beste Jood, uw bestelling : 7 kilo «gehackte leber» en 7 kilo «gefillte fisch».

De Zoon

Mijn bestelling ? (Hij draagt de twee emmers naar de keuken.)

De Moeder

Ik zou dolgraag willen dat je dezelfde smaak in je mond hebt als ik...

De rabbijn-traiteur (verbaasd, stelt zijn gehoorapparaat aan zijn oor bij)

De Zoon
(fluistert)

Alsof je honger had !

De Moeder
(achter de schermen, verontwaardigd)

Dat is wel het toppunt ! In Auschwitz mocht ik, lévend, niet, streng verboden, noch «gehackte leber» noch «gefillte fisch» eten.

Na Auschwitz, mag ik, dóód, geen «gehackte leber» noch «gefillte fisch» eten. Zeg..., wanneer zal ik dan wèl «gehackte leber» of «gefillte fisch» eten ?

De rabbijn-traiteur
(denkt dat zijn gehoorapparaat ontregeld is)

De Zoon

Dat je een karper soldaat wilt maken. Oké ! Maar 7 kilo !

II. 4

De Moeder
(*komt op, zwierig*)

Voor mijn gezondheid, m'n zoon, is me niets te duur.

(*Ze valt bijna in de armen van de rabbijn luisterend op de drempel van de keuken. Klaarblijkelijk ziet hij naar niet.*)

De Moeder

Alleen een Zoon kan me zien ! (*Tegen de rabbijn-traiteur, die denkt dat het de Zoon is die tegen hem spreekt :*) Heeft u lekkere cake, een «leiker» ? Prima. Geef me maar dat grote stuk. (*De rabbijn geeft het verstrooid. Maar, zij legt het weer terug.*) Nee, ik zou het willen ruilen voor een glaasje schnaps... (*De rabbijn serveert er één. Ze slaat het in één teug achterover.*) Ah ! Niets beters dan dat, van zoiets leef je tenminste weer op. Hartverwarmend. Bedankt. Vrede zij met u. Sjalom. (*De Zoon begeleidt de rabbijn-traiteur vriendelijk naar de deur.*)

De rabbijn-traiteur
(*op de drempel, richt zich tot de Zoon*)

O ! U moet uw glas nog betalen !

De Moeder
(*heel luid*)

Maar ik heb u er een stuk «leiker» voor in de plaats gegeven !

De Zoon

Maar u heeft er een stuk «leiker» voor in de plaats gekregen.

De rabbijn-traiteur

Ho ! Dat heeft u ook niet betaald.

De Moeder
(*op jammerende toon*)

Maar ik heb het niet opgegeten !

De Zoon

Maar ik heb het niet opgegeten, uh, zij heeft het niet opgegeten !... Stuur me maar de rekening !

De rabbijn-traiteur
(*vertrouwelijk*)

Als men te veel alleen is, praat men altijd tegen zichzelf alsof het iemand anders is. Een man als u zou een gezin moeten hebben ! Kom eens bij me langs. (*Exit.*)

II. 5

De Zoon
(*berispt zijn moeder*)

Ben je niet enigszins beschaamd !

De Moeder
(*haar ogen schitteren van ondeugendheid*)

Je moet van het leven profiteren ! Ik wil me niets meer ontzeggen ! Ik moet aankomen, willen ze me een beetje kunnen zien... En jij geeft niet, ik moet nemen ! Je vader zou mij alles hebben gegeven. Maar jij bent nog voor geen stuiver gewiekt ! Ik moet hier alles doen. Ah ! Je hebt een vrouw nodig, die voor je zorgt. Ik heb niet het eeuwige leven ! (*Donker.*)

III. 1

(*Er wordt gebeld. De Zoon gaat op z'n achterste benen staan. Een rabbijnse kondigt zich aan, overigens een koppelaarster. Ze wordt onthaald door de Moeder gekleed in een kamerjas bestaande uit een lichte mousselinesluis en Brussels kant*)

De Moeder
(*in de wolken. Tegen haar zoon*)

Ah ! de koppelaarster !... (*Helemaal opgewonden*) De rabbijnse !

De Zoon

Voor jou ?

De Moeder

Voor jou !

De Zoon

Maar ik heb je niets gevraagd !

De rabbijnse
(legt, als bij een tarotspel, een foto op tafel)

Hier de achterachternicht van een aangetrouwde neef uit een tweede huwelijk van Dr Freud ! Hij schreef dat iedereen in zijn familie hartstochtelijk veel van zijn moeder hield.

De Moeder
(fluistert)

Oh ! Ze heeft prachtige amandelvormige ogen.

De Zoon

Maar ze houdt ze neergeslagen !

De Moeder
(murmelt)

Ze heeft alleen oog voor jou.

De Zoon

Voorals als ze van achter haar kuise oogleden zo scheel als een ruit kijkt.

De Moeder
(overlopend van geamuseerde tederheid)

Maar, het is een *jiddische* dochter, m'n zoon. Ze zal een joodse moeder voor je kinderen zijn. Je zal haar liefhebben.

De rabbijnse
(zet haar uilenbrilletje op)

Maar u bent al getrouwd !

De Zoon

Mijn moeder !

De rabbijnse

Oh ! *(Ze pakt als een goochelaar een tweede foto)*. Hier de aangenomen kleindochter van een volle neef van Professor Einstein. Kernegezin, héél hecht.

De Moeder
(zeer ondernemend)

Ah ! Ze is heel jong...

De Zoon

De foto is heel oud.

De Moeder

Maar ze is geen «*sjikse*», een niet-joodse, m'n zoon !

Een *jiddische* !

De rabbijnse

Hier. (*Ze legt, als laatste troef, een derde foto op tafel.*)

De Zoon

(*karikaturiseert haar*)

De dochter van een buitenechtelijke kleinzoon van Theodor Herzl !

De rabbijnse

(*gekwetst*)

Ze is van de jongste tak van de Marx die fortuin maakte. Niet de kameraad. De Marx Brothers, echte Heren ! In deze familie krijgen de vrouwen alleen jongens.

De Moeder

(*steeds vol energie*)

Oh ! Ze houdt zich goed recht !

De Zoon

Je ziet haar niet van opzij !

De Moeder

Al heeft ze nog een bochel, m'n zoon, ze is joods ! (*Stilte.*)

De rabbijnse

Ongelooflijk, maar u wilt een vrouw zonder gebrek !

De Zoon

Zijn het niet toevallig *úw* dochters ?

De rabbijnse

Totnutoe was het makkelijker drie echtgenoten voor mezelf te vinden dan één enkele vrouw voor u ! (*Draait zich om naar de Moeder*) Ik heb er ook voor u !

De Moeder

Heeft u mijn man teruggevonden... ? (*Donker. Lange stilte...*)

III. 2

(*Uit een concertzaal klinkt een cello ; een' spot' belicht een virtuoze solist, die met zijn strijkstok een vibrerende melodie laat klinken.*)

De Zoon

(*te laat, installeert zich in de loge naast zijn moeder*)

... Wat hield je van muziek.

De Moeder

(*haar gouden Magen David schittert in het duister.
Heel luid :)*)

Maar het is geen viool !

De Zoon

(*mompelt*)

Hierna ! Nu :....»Shelomo»... van Bloch. Hier wordt niet gesproken.

De Moeder

Die cello ! Het lijkt wel de *dibbouk* van een viool...

De Zoon

(*fluistert*)

Het is de stem van koning Salomon !

De Moeder

Maar hij spréékt geen Hebreeuws.

De Zoon

Hij *zingt* zijn meditatie... Dat alles ijdelheid is !...

De Moeder

(*verontwaardigd*)

Hij heeft nooit honger gekend, die wijze Prediker ! Hij heeft nooit al de zijnen om zich heen zien sterven ! Hij zou nooit «ijdelheid der ijdelheden» hebben kunnen zeggen temidden van zijn volk, toen dat voor altijd dreigde ten

onder te gaan ; zijn holle woorden zouden zes miljoen keer
zijn uitgefloten !

De Zoon

Luister hoe in hem de basstem uit het verleden opstijgt...

De Moeder

Hij speelt als een contrabas !

De Zoon
(fluistert)

Hij laat de traditie herleven.

De Moeder

Ik herken niets.

De Zoon

Het is een variatie op een Hebreeuwse melodie, die zijn
vader zong...

De Moeder
(trekt een zuur gezicht)

Arme doden, die zich in hun graf omdraaien ! En te meer
omdat ze er geen hebben !...

De Zoon

Sst !

De Moeder

Het is om me te doen zwijgen, dat je me hiernaartoe hebt
gebracht ! Leef je dan niet in een vrij land ?

De Zoon

Sst ! Alsjeblieft !...

De Moeder

Dood is niet genoeg. Ik moet ook nog stom zijn !
(De muziek ebt weg. Donker).

III. 3

De Moeder
(*alleen*)

Waar kan hij zijn ?... Hij is vertrokken zonder iets te zeggen... Ik had hem óók niet gedag gezegd...(Stilte.) Maar dat is toch nog geen reden !... Hij heeft me alleen gelaten... In de steek gelaten !... Zolang !... Wat zal er van me worden ? Zonder hem heb ik geen reden van bestaan meer !... Hij is me ontvlucht !... Hij komt niet meer terug !
(Stilte.)

III. 4

De Zoon
(*komt binnen met zijn koffer*)

De Moeder

Je komt en gaat alsof er hier niemand is ! Ik weet heus wel dat je zou willen dat ik er niet was.

De Zoon

Ik was uitgenodigd... als expert...

De Moeder

Ik mag niet weten waar ?

De Zoon

... In het buitenland...

De Moeder

Je wil me niet zeggen... Je wilt me niets meer zeggen...

De Zoon

(Stilte.) In Krakow !...

De Moeder

In Polen !... Op 60 km van... van het... kamp... Heb je niet... ?

De Zoon

(Stilte.) Ja...

De Moeder

Ben je..geweest ?... In Oswiecim ? Ben je er geweest ?...Zeker om te kijken of ik er niet was !

De Zoon

Ik was alleen. In Birkenau. Niemand. Het was mooi weer. Ik zocht...

De Moeder

Er is daar niets meer...

De Zoon

Ik heb geprobeerd... de eerste *kamer*... te vinden, het daarvoor getransformeerde huis... waar ik denk dat je...

De Moeder

Hoe weet je dat ? De Zoon

Volgens de plattegrond en de data... Ik heb gelezen... Ik wist het niet... Het was dus wel degelijk daar dat ik moest zijn...

De Moeder

Waarom zou je me daar zoeken, terwijl ik hier ben ?

De Zoon

Ik moest in stilte bidden op de plaats waar je verdween...

De Moeder

Maar ik ben teruggekomen !...

De Zoon

Ik ben van de paden afgeweken. Het moest *dáár* zijn, achter de berken. Birkenau betekent de berken. Het zat er vol doornstruiken. Mijn broek bleef vasthaken, - aan dat levende prikkeldraad. Het gras stond hoog. Het was mooi weer, in Birkenau. De hemel was blauw ! Ik zag twee hinds ! schuw wegvlugten ! over de toen geëlektrificeerde draden... De natuur overwoekert er alles ! Ik dacht alleen nog maar aan één ding : me bevrijden van die wilde braamstruiken die me wilden vasthouden... Het is er overal groen...

De Moeder

En de zwarte modder !

De Zoon

Het was droog ! Een mooie lichte herfstnamiddag.

De Moeder

En het geschreeuw, het geblaf ?

De Zoon

Ik heb alleen het getjilp van de vogels moeten horen !

De Moeder

En de walgelijke stank in de barakken !

De Zoon

Ik liep in de open lucht ! Een heldere hemel met zon. Ik wandelde, met grote stappen, als in een groot park !

De Moeder

Je liegt !

De Zoon

Spijtig genoeg, nee. Het is de zuivere waarheid !

De Moeder

Je hebt je bepantserd ! Zoals wij allemaal...

De Zoon

Ik liep er vrij rond. Ik was zelfs gelukkig.

De Moeder

Jij hebt n i e t s gezien in Auschwitz !

De Zoon

Ja, ik kom er niet van terug !

De Moeder
(*ironisch*)

Jawel, *jij* bent er van teruggekomen !...

De Zoon

Ik heb er geen levende ziel gezien !

De Moeder

Ik heb een revisionist ter wereld gebracht !

De Zoon

Ik was verdwaald... Ik moest om een nog met oud ijzerdraad afgebakende zone en een greppel heen lopen... Ik had geen tijd meer... de trein... Ik hoorde daarna toevallig dat er zelfs geen ruïnes meer over zijn... Er stond op die plek alleen nog een perenboom, die er, met al zijn bladeren, groen staat te ademen...

De Moeder

Je hoopte dat ik intussen vertrokken zou zijn ! Je bent er geweest omdat je zou willen dat ik ernaar terugkeer ! *Jij* bent daar naartoe gegaan omdat je *mij* terug wilde brengen !

De Zoon

(hoest verschrikkelijk)

De Moeder

Jij hebt er anders wel een valling van mee teruggebracht !

IV. 1

(De conciërge komt net een postzak brengen, gevuld met enveloppen)

De Zoon

Post uit Australië ! uit Jeruzalem, Miami, Minsk,... Ik wist niet dat ik zoveel met anderen correspondeerde ! Parijs, Philadelphia, Lugano, Amsterdam, Tel Aviv, Antwerpen...

De Moeder

Jij hebt me niet eens een kaartje gestuurd !

De Zoon

Geparfumeerde brieven... En foto's ! Alleen die van de koppelaarster ontbreken nog... Wat een bladen zijn er naar mij toe gevlogen (*ze liggen verspreid op de grond*), ik ben omringd door ontelbare zusterzielen !... (*Een tussenpoos*).

Een brief van de PTT ? een herinnering !... Ik ben 4.567.890 frank schuldig ? (*Hij kijkt naar zijn moeder.*) Je hebt tijdens mijn afwezigheid getelefoneerd ! Zeker de hele wereld afgebeld ? De Moeder (*hult zich in haar wolk van gazen sluiers*)

Ik beweeg hemel en aarde om een vrouw voor je te vinden. De inlichtingendienst was heel aardig. (*Ze lacht in haar vuistje.*) Ik heb oude vriendinnen teruggevonden. Ze konden hun oren niet geloven. Ze verweten me dat ik niet eerder een teken van leven heb gegeven !

De Zoon

Maar zo'n hoge rekening kan ik niet betalen !

De Moeder
(*ad rem antwoordend*)

Ik zei je toch dat je een goeie partij moest kiezen !

De Zoon
(*vindt zijn ochtendkrant in de zak*)

Hé ! een Amerikaanse multimiljardair heeft Auschwitz opgekocht... samen met de zielen... Voordien waren het de Grootrussen, die grond met hun dode zielen erfden... Hij zal misschien alles naar de Verenigde Staten laten overkomen zoals vroeger de Schotse kastelen met hun spoken... Je zal op het appèl ontbreken !

IV. 2

(*De wekker loopt af.*)

De Zoon

(*springt uit bed, gekleed ; spreekt in zichzelf :*) Mijn lezing..., vandaag ! vlug nog even repeteren... (*Hij gaat achter de lessenaar staan die hij uit bed gehaald heeft ; staat tegenover het publiek, hij schraapt zijn keel :*)

Dames en Heren !

Vanavond zal mijn lezing, - sssstt ! mam..., - dus gaan over het werk en het leven, - nee, niet over jou, sstt ! -, het leven van een verdoemde, een verbanning, Ahum ! iemand, die een nieuwe manier gevonden heeft om zijn stem te laten horen, - nee, moeder ! - een schrijver met een eigen stijl, erkend door een Prix Renaudot - natuurlijk, ben jij het

niet ! - auteur van bekende titels, zoals *Voyage au bout de la nuit*, *Mort à crédit*, *Bagatelles pour un massacre*, ik heb het over doctor Louis-Ferdinand Destouches, - néé, geen Jood, mam, - beter bekend onder de naam C é l i n e.

De Moeder
(*achter hem*)

Spreek je, om ze te flatteren,... tot fascisten... over een antisemiet ?

De Zoon

Stilte in de zaal !

De Moeder

En jij, waarom ben jij geen dokter geworden ? Je had me van de dood kunnen genezen...

De Zoon

Céline, zoals we al zeiden, koos, geloof ik, als pseudoniem de naam van zijn moeder.

De Moeder

Ook dàt deed je niet voor mij !

De Zoon

Sprak zijn moeder, in zijn schriftuur, ook zo via hem ?

De Moeder

Je hebt het over àndermans moeder !

De Zoon

Was deze wonderzoon misschien het medium van zijn moeder geworden ?

De Moeder
(*onderbreekt hem, in haar volle lengte*)

In ieder geval, de grootste antisemiet is God en niet korporaal Destouches ! Die pennenlikker was het orákel van God, de *deus ex machina* van de Holocaust !...

De Zoon

Zwijg ! Ze gaan nog denken dat ik buikspreker ben !

De Moeder

God is niet dood, hij moet ter dood veroordeeld worden !
Een Auschwitz bouwen voor de almachtige Heer ! God de
Vader ! Van Hem een holocaust maken,...voor het Niets !
God moet worden gedeporteerd, gecremeerd en zijn
as verspreid : wijlen God ! diaspora van de Eeuwige !...
Tot in de eeuwen der eeuwen.

De Zoon

Dadelijk gaan ze roepen dat het een schande is !

De Moeder

(hem raad toefluisterend)

Hou op, m'n zoon, ze gaan nog denken dat je de literaire kri-
tiek als voorwendsel gebruikt om een gecodeerde kritiek op
het regime te geven... Ik verdenk er de conciërge van dat hij
ons afluistert...

De Zoon

Maar..., je laat me niet m'n brood verdienen ! *(Donker.)*

IV. 3

(Gerinkel van de telefoon.)

De Zoon

(neemt op)

Een stem *(aan de andere kant van de lijn)*

De P.T.T.. Uw telefoon wordt binnen een uur afgesneden.

De Zoon *(doodsbleek)*

Maar ik ben het niet... van al die telefoontjes.

De stem

Wanneer men onderverhuurt...

De Zoon

Het is een naast familielid... dat bij me woont... tijdelijk...
m'n moeder... 't is normaal... Ze verdween in 1942...

De stem

Wij manen u de factuur binnen twee weken te voldoen.

De Zoon

We gaan toch niet zomaar beginnen de doden van Auschwitz te veroordelen !

IV. 4

De Moeder

(vindt een blad papier op de grond. En leest hardop :)

... «... Zoon... Luister... Je moeder is terug...» Maar... wat is dat allemaal ?

De Zoon

Snuffel je nu ook in mijn papieren ?

De Moeder

Het lag op de grond... « Wees niet zo ongelovig... m'n lieverd...»... Schrijf je alles op wat ik zeg ?

De Zoon

(lacht)

Het schrijft zich vanzelf, terwijl je spreekt. Hier schrijft het leven zichzelf, terwijl het leeft...

IV. 5

(De telefoon gaat weer.)

De rechter

(achter de schermen)

Hallo ! U spreekt met de vrederechter.

De Zoon

Wordt er tegenwoordig per telefoon gevonnist ?

De Rechter

(achter de schermen)

Is dit het abonneenummer (02) 411.19.38 ?

De Zoon

Al die telefoontjes kwamen niet van mij !

De Rechter
(*achter de schermen*)

Maar het is wel uw toestel !

De Zoon

Ik betaal niet voor iemand anders !

De Rechter
(*achter de schermen*)

Maar het is *uw* moeder !

De Zoon

Kan men een dode ziel vervolgen ?

De Rechter
(*achter de schermen*)

Ze was verdwenen. Niets bewijst dat ze dood is.

De Zoon

Hoe zouden zij, die niets meer zijn, iets kunnen geven ?
Hebben ze niet al genoeg betaald ?

De Rechter
(*achter de schermen*)

Samen met de intresten is de factuur bijna verdubbeld !

De Zoon

U gaat toch niet een slachtoffer beschuldigen !

De Rechter
(*achter de schermen*)

In plaats van dit zaakje in der minne te regelen !

De Zoon

Men had haar maar niet moeten laten deporteren !...

De Rechter
(*achter de schermen*)

Ik ben het niet... Dat heeft er niets mee te maken...

De Zoon

U had zich maar tegen haar deportatie moeten verzetten... !
Dan had ze niet een halve eeuw later terug hoeven te komen
om de hele wereld af te bellen !...

De Rechter
(achter de schermen)

Die belediging zal u duur te staan komen ! *(Donker.)*

IV. 6

*(Men hoort de sleutel in het slot.
De moeder verstopt zich, voor de grap)*

De Zoon
(komt binnen)

Niemand meer ! *(pauze.)* Het is niet wààr ! *(Hij kijkt over-
al. En is blij.)*

De Moeder
(een terzijde)

Hij verlangde zó naar mijn terugkeer ! ?

De Zoon

Zonder afscheid te nemen. Over vijftig jaar zal ze wel weer
terugkomen !

De Moeder
(een terzijde)

De schoft !

De Zoon
(Hij slaat zich op zijn voorhoofd)

Ze is 'm, vóór het proces, gesmeerd !

De Moeder
(een terzijde)

Hoe kan hij zóiets van me denken !

De Zoon
(opgelucht)

Moeder, laat me leven !

De Moeder
(*komt uit haar schuilplaats tevoorschijn*)

Oh ! Oké, ik maak je kapot ! (*Ze stort zich op haar pelerine en loopt naar de deur.*)

De Zoon
(*houdt haar tegen*)

Niet in het donker. Morgen zullen we een appartementje zoeken.

De Moeder
Zie je wel dat je wil dat ik wegga !

De Zoon
Ik kan weggaan...

De Moeder
's Nachts hang je maar wat rond op straat. In plaats van hier te zijn...

(*De telefoon gaat.*)

De Zoon
Niet opnemen. Ze hebben 'm spijtig genoeg nog niet afgesneden. (*Donker.*)

IV. 7

De Conciërge
(*achter de schermen*)

(*Achter de deur.*) Mijnheer ! (*Niets.*) Hé ! hij is al weg. Vreemd, ik heb 'm niet naar buiten zien gaan. (*Hij klopt. Stilte.*)

IV. 8

De Zoon
(*wordt met een schok wakker*)

Niet slaan ! (*Hij bekijkt zijn gestreepte pyjama ! met zijn hoofd tussen de spijlen van het bed.*) Ik heb niets te zeggen ! (*Hij schreeuwt met hese stem.*)

De Moeder
(*kijkt op de thermometer*)

Koorts ! Hij ijlt !

De Zoon

Ze willen dat ik mijn tong inslik !

De Moeder

Zijn proces achtervolgt hem !

De Zoon
(*naar adem snakkend*)

Moeder, ik kèn Auschwitz ! ik kèn je eindelijk !

De Moeder
(*in een hoekje, verzorgt haar nagels*)

Ze vermoorden je, m'n lieverd... maar ze slachten niet je hele volk om je heen af.

De Zoon

Ze roeien een zoon van Israël uit !

De Moeder

Israël zal leven... Er zijn geen vernietigingskampen meer voor Joden.

De Zoon

Maar als ik eraan ga !

De Moeder

Het is geen pogrom...

De Zoon

Er zal niemand meer zijn om naar je te luisteren.

De Moeder

Het is niet de eindoplossing.

De Zoon

Moeder, je bent wreder dan mijn beulen. Herken je in mij dan niet *jouw* smart ?

De Moeder
(*vijlt haar nagels*)

Je was bijna drie jaar... Je weerloosheid was ondraaglijk...
Mijn toekomstige, beroemde zoon !... en die niet in staat was
me te komen redden !

De Zoon

Je hebt me nooit kunnen beschermen : je laat me vandaag
in de steek zoals vroeger !...

De Moeder

Ik had de kracht me van jou te scheiden, het was boven-
menselijk ! Ik heb je ergens kunnen onderbrengen en het is
gelukt ! Ondankbaar, dat ben je !

De Zoon

Maar jij bent het die ze ontkennen ! Ze dwingen me te
zeggen : «Er heeft nooit een concentratiekamp bestaan». (*Hij
brult.*)

De Moeder

Laat me niet lachen ! (*Ze schatert van het lachen.*)

De Zoon

Hou op, mam, ik kan er niet meer tegen !

De Moeder (*lakt haar nagels rood*)

Je bevalling was moeilijk. Maar je leven : onmogelijk !

De Zoon

Mam, begrijp, op z'n minst één keer, wat ik voel.

De Moeder

En ik ? Ik was al dood voor jou, ik heb nooit in jou
geleefd !...

De Zoon

Elke dag leed ik onder jouw dood... ik was zelf dood, ik durf
niet te bestaan, ik stik, ik was bang bemind te worden,
briljant of grappig te zijn, ik deed me saai en zwijgzaam
voor... ik bestierf het altijd van angst, vooral als ik voelde
dat ik sympathiek overkwam,... ik vond het vervelend door

mensen bekeken te worden,.... ik voelde mezelf minder dan niks, ernaar verlangend alleen jou te zijn, zoals jij...

De Moeder

Zwijg ! je lijdt zelfs niet onder mijn léven... je verdraagt me niet... Ik heb je gedragen tot de dag van je geboorte ! En nu ik terug ben, ben ik teveel ! zelfs als ik me, in een klein hoekje, heel gedeisd hou, schaduw in de schaduw...

De Zoon

Mam, je straft me voor Auschwitz !

De Moeder

Je weet gewoon niet hoe je van me af kan komen ; je zou me nog deporteren !

De Zoon

Jij vernietigt me nog meer dan zij !

De Moeder

Een mini-Shoah !

De Zoon

Ik heb altijd zo intèns gewild dat je leefde, dat je warm was en zacht aanvoelde.

De Moeder

Ik had je zo graag bij me willen houden, - onbegrijpelijk ! - ik zou je onder mijn rokken beschermd hebben, in de kamer..., je zou onder mij... nog een keer... hebben geademd... ik zou je al stervende... hebben gebaard... stikkend van liefde voor jou... Néé ! Raak m'n zoon niet aan ! (*Ze krijst.*) Hij moet overleven... (*met hese stem.*) Hij moet mij verder leven...

De Zoon

Moeder, zwijg, jouw zachtheid doet mij alleen nog maar meer pijn ! (*Zijn lichaam wordt onbeweeglijk.*)

De Moeder

Oh ! een coma !... Uiteindelijk zullen ze je laten leven, met je vergetelheid... Ze hebben begrepen dat de Holocaust zich wel vanzelf zal blijven voltrekken, zonder hen. De

vernietiging zal zich vanzelf voltrekken. De tijd is als de nazi's... Hij laat geen enkel spoor na... (*Fade-out.*)

IV. 9

De Conciërge (achter de schermen)

(Klopt op de deur.) *Mijnheer ! Ik kom uw medicament brengen.*

IV. 10

De Moeder

Als jongen moet hij niet mis geweest zijn, onze conciërge.

De Zoon
(*uitgeput*)

Laat die man gerust.

De Moeder

Jaloers, schattebout ? Wat ben je een egoïst ! Ik mag zelfs niet eens een nieuw leven beginnen ! (*Donker.*)

V. I

De Moeder

Als enige ziel aan de Holocaust ontsnapt, stoor ik de overlevenden ! Erger dan een boze stiefmoeder ! Ik zal voor altijd in het eeuwige Galoet ronddwalen... Aangezien ik je verhinder te leven, zal ik weggaan.. Voor altijd !...

De Zoon
(*hoest, stikt bijna ; het wordt langzaam donker*)

Het is niets. Maak je geen zorgen. Ik ben gewoon even mijn stem kwijt.

De Moeder

Adieu, m'n zoon !...

De Zoon

Nee ! Laat me niet in de steek. Ik ga dood, moeder !... met jou vergaat mijn leven.

De Zoon

Zonder jou, kan ik niet leven. Jij bent steeds de bron van mijn wezen...

(De Moeder gaat weg.)

V. 2

(De Zoon ligt op sterven. Aan zijn ziekbed, twee silhouetten, de rabbijn en de rabbijnse, hun hoofd en schouders bedekt met de gebedsmantel. Ze zetten, aan het voeteinde van het bed, elk de kaars der doden, neer.)

De eerste rabbijn

Telkens wanneer er een Jood sterft, komt de geest van een wonderrabbi kijken of er niet een Rechtvaardige van te maken is. Hier ben ik dus. *(Men herkent de traiteur.)* Er zijn rechtvaardigen zonder tallith, zonder het te weten, en die soms eerder de titel van *tsaddik* of wijze verdienen dan Wetgeleerden. Kan hij ingewijd worden in de gerechtigheid van Israël ?

De tweede rabbijn

Telkens wanneer er een zoon van Israël in doodstrijd ligt, komt de ziel van een in de Talmoed ingewijde vrouwelijke rabbijn oordelen of hij in de dertiende stam, die van de wijzen van de Thora, kan worden opgenomen. En hier ben ik. *(Het is de koppelaarster.)*

De eerste rabbijn

Maar, hij is naar bed geweest met een *sjikse*, m'n waarde Zuster !

De tweede rabbijn

Was Eva joods, m'n waarde Broeder ? En hij houdt van de liefde : hij is bereid te sterven voor een liefdesnacht, - zoals Adam, die daardoor zijn onsterfelijkheid verloor... Hij adoorde telkens zijn minnares alsof het de eerste keer was met de eerste vrouw ter wereld.

Met haar vond hij altijd Eva terug, - niet zijn eigen moeder, - maar de moeder van alle wezens... Hij streeft er niet naar als een heiden met de zijne te herleven, maar met de eerste moeder van de Genesis. Het paradijs, zo je wilt.

De eerste rabbijn

Maar, die iconoclast van een foto is niet een idolenbreker zoals Abraham, onze aartsvader !

De tweede rabbijn

Wàt ! Hij is een oproerkraaier zoals David met z'n slinger. En hij heeft de humor van de *Sjlemiel*. Hij stelt voortdurend alles in vraag, en vooral zichzelf. Zijn kritische geest is hoogstsubtiel. Die *Luftmensch* is geestig ! Een Rechtvaardige is heel spiritueel...

De eerste rabbijn

Maar hij kent geen stom woord Hebreeuws. Hij zou als een christen «amen» zeggen. Weet hij wel dat Salomon, die om zijn wijsheid bekend stond, «sjalom» of *vrede* betekent ?

De tweede rabbijn

Maar hij haat de oorlog, waaronder hij geleden heeft als jood. Hij maakte zijn tocht door de woestijn alléén temidden van onverschillige Heidenen, met wie het niet mogelijk was het pijnlijke verleden te delen, dat hèn niet op de proef had gesteld. In hem stond het laatste lot van de diaspora geschreven.

V. 3

De Zoon

(wiens ademhaling te horen is, mompelt wat in zichzelf)

De enige manier om mijn moeder te doen terugkomen, is te sterven !

Ze zal me niet verdragen, dood. Ik ben haar enige eeuwigheid. *(Zijn hoofd valt neer)*

De eerste rabbijn

Maar..., hij ligt levenloos.

De tweede rabbijn

Misschien kan mond-op-mond... *(Ze drukt haar mond op die van de Zoon.)* Hij heeft de geest gegeven !

De eerste rabbijn

Hij heeft zijn medicament niet genomen !

Dat degene, die zijn familie verloren heeft, weer een volk moge vinden, rechtvaardige onder de Volkeren.

(De vlam gaat uit. Synagogegezang weerklinkt...)

V. 4

De Vriendin

(Teruggekomen... Op de verlichte drempel van de donkere kamer, een kind op haar arm)

Laat me binnen. Ik ben terug. Geef antwoord ! Alsjeblieft. Ik had niet moeten weggaan. Het was sterker dan mezelf. Kijk. Je hebt een zoon, Emmanuel. Precies jou, buiten jou om. Ik schaam me zó het voor je verborgen te hebben gehouden. Ik was bang dat je hem niet zichzelf zou laten zijn. Hij is zo gelukkig, hij, om jou te zijn ; en hij is het ook zo natuurlijk.

(Hervatting van het liturgisch gezang.)

De Moeder

(als een furie)

Mijn zoon mag niet doodgaan, hij kan niet dood zijn. Niet zij. Ik ben de enige die hem nog te hulp kan komen. Hij is van mij.

De beide rabbijnen

(duiken uit het duister op)

Nee ! Ongelukkige ! !

De Moeder

Dat mijn geest zijn lichaam volledig in bezit neme !

De Zoon

(herrijst, langzaam in het laken gewikkeld dat een groot tallith blijkt te zijn, - zijn voorhoofd en arm met gebedsriemen omwikkeld. Zijn blik is dof. Met zijn mond zal hij de woorden uitspreken, maar het is de stem van de Moeder die we gaan horen, buiten adem :)

M'n Zoon, jij zal mij doen leven, zoals ik jou heb doen leven... Elke dag zal ik uit jou komen, zoals ik jou constant

heb gebaard... (*De Magen David van de moeder schittert als hanger op de borst van de zoon.*)

(*De Vriendin aan de grond genageld*)

Het Kind

Wat zegt de manvrouw ?

De Vriendin

Sst. Stil. Het is een mijnheer. (*Ze fluistert :*) Het is je pappa... (*Ze neemt de kleine in haar armen en huilt.*)

De Moeder

(*vervolgt via de stem van haar Zoon, die zwijgend mee-articuleert :*)

Als onze stemmen van as gehoord werden, wie zou ons begrijpen ? Wij, zwartgeblakerde zielen, dragen in ons het onnoembare, het nooit beleefde : we zijn eraan tenondergegaan. Niemand zal de moed hebben om, al was het maar voor even, de gruwel in zijn lichaam te voelen. (*Ze vecht tegen de dood, haar stem stokt, stikt, ze hoest.*) Wie waagt het een stukje weg van de vernietiging mee te lopen ? Wel, dat zou makkelijk zijn, want wij, afwezigen, wij zijn dood in jullie. Wij, geesten, zijn misschien in jullie geesten ; maar onze lichamen zijn niet meer in jullie lichamen.

(*De Vriendin, ontzet, vlucht weg met het kind.*)

De Conciërge

(*klopt op de deur*)

Mijnheer !... de deurwaarder is daar !...

De Moeder

(*gaat door met haar zedenpreek, uitgesproken door de schaduw-mond :*)

Als men ze, de Rechtvaardigen, niet meer kan zien, - zoals jij God ! ; als Jouw woord de patriarchen en de profeten ter ore is kunnen komen, - zorg er dan voor dat ook de wereld hen hoort, de martelaren van je holocaust... Wij mogen geen beeld van je maken, wij mogen het evenmin van hen, - zij zijn gezichtloos geworden. *Zij* zijn de goden... Als jouw Wezen in het Niets heeft bestaan, moeten zij nu van niets leven.

De Conciërge
(*achter de schermen*)

Mijnheer, de deurwaarder is beneden... Voor inbezit-
ming !...

De Moeder
(*en de Zoon, die in echo elk zinsdeel herhaalt*)

Als God bestaat, dat hij dan alle afgeslachte Rechtvaardigen
opnieuw laat bestaan, dat hij ze in jullie vlees doet herleven.
Dat jullie lichamen hen jullie leven kan geven, zoals men
gastvrijheid verschaft. Neem bezit van hen. Dat ze in de
levenden verrijzen.

En zij zullen van jullie lichamen een hemels Jeruzalem
maken. De Rechtvaardigen zijn dood, leve de Recht-
vaardigen ! Halleluja !

(*Fade-out.*)

V. 5

(*De beide rabbijnen exorciseren,
wit in hun tallith, als engelen.*)

De eerste rabbijn

Vrouw, verlaat het lichaam van deze man !

De Moeder
(*bijna buiten adem*)

Maar hij is dood. Met mij, leeft hij nog één keer, ik geef het
leven...

De tweede rabbijn

Vrouw, je profaniseert een dode !

De Moeder

Vereerde Rabbi, jij blasfemeert een dode vrouw !

De eerste rabbijn

Ik smeed u, verlaat hem !

De Moeder

Ik kan alleen maar in hem zijn ! Alsjeblieft ! Ik ben nooit
in iemand anders geweest !

De tweede rabbijn

Het is niet goed dat een moeder in haar zoon zit.

De Moeder

Oh ! Wetgeleerden, willen jullie dan niet dat hij leeft ?

De eerste rabbijn

Verlaat dit lichaam !

De Moeder

Nee.

De tweede rabbijn

Ik smeed je dit lichaam te verlaten !

De Moeder

Nooit van mijn leven !

De eerste rabbijn

Ik verbied je absoluut er in te blijven. Pas op, ik ga op de sjofar blazen. Zoals op *Rosj Hasjana* ! het nieuwe jaar.

De tweede rabbijn

Opgepast, ik ga op de sjofar blazen. Zoals aan het einde van *Jom Kippoer*, de grote verzoendag !

De Moeder

Al blazen jullie op m'n as, hij zal niet in rook opgaan. (*De eerste rabbijn blaast op rituele wijze op de hoorn zoals op Rosj Hasjana.*) Nee ! Heb meelij !...

De tweede rabbijn

Zijn lichaam mag niet jouw graf zijn.

De Moeder

In zijn borst is mijn adem zo ijl.

(*De tweede rabbijn blaast ook op de hoorn.*) Nee ! Hou op ! (*Ze vermant zich.*) Jullie kunnen nog zoveel stoten op de ramshoorn geven, jullie hoorn raakt me toch niet !

De eerste rabbijn

Ik ga de naam, die niet genoemd mag worden, uitspreken.

De Moeder
(krijst wanhopig)

Nee ! Niet dat !... Hij kan niet dood zijn ! Hij was niet in Maïdanek noch in Treblinka ! noch in Chelmo ! noch in Sobibor !

De tweede rabbijn

Ik ga het allerlaatste woord zeggen.

De Moeder
(gilt)

Nee !... Genade !... Waartoe hebben de vernietigingskampen gediend, als men zonder hen lang daarna nog eens sterft...

De eerste rabbijn

Hier komt het woord ! *(Hij blaast op de sjofar zoals na Jom Kippoer.)*

De Moeder

Waar moet ik heen ?

De tweede rabbijn

Hier komt het woord. *(Hij blaast op dezelfde manier.)*

De Moeder

Wat zal er van hem worden,... zonder mij ?

De eerste rabbijn

Als je hem verlaat, zal je hem terugvinden. Beloofd.

De Moeder

Hoe kan ik jullie geloven ?

De beide rabbijnen *(blazen uit alle macht tot ze geen adem meer hebben.)*

De Moeder

Aaahhh !... Nee !... Nooit !... Ah !... Adieu !...

(Ze blazen samen. Zij is verdwenen. In de duisternis blijft het lichaam van de Zoon. Donker.)

EPILOOG

(De tijd is intussen voorbijgegaan. Geluid van het slot. De deur wordt, met moeite, van buiten naar de kamer toe geopend, waar al het beddegoed op de grond rondslingert, maar zonder iemand. En de koffer. Verschijnt de conciërge, zeer oud geworden, vergezeld van een jong stel, waarvan de jongen op de Zoon lijkt, maar in jeans. Hij is de Kleinzoon, zonder het trouwens te beseffen.)

De Conciërge
(helemaal grijs)

Zo... Hier is het... Bevalt het jullie ?

De jongen
(hij doet zijn zonnebril af)

Maar... Wat is dat allemaal ?

De conciërge

Oh ! we mogen niet zeggen, dat het zo gebleven is sinds 1940... Maar, het is - ik weet niet hoelang - niet meer bewoond geweest.

Het meisje
(tegen de jongen)

Wat heb je ? Je bent zo wit... als dit laken.

De jongen

Ja, echt ?

Het jonge meisje

Zo heb ik je nog nooit gezien. Je lijkt helemaal ondersteboven.

De Conciërge
(spreekt in zichzelf)

Hij herkent me niet. Maar het kan hem niet zijn.

Het meisje

Je bent niet meer jezelf. Doe het raam eens open. Je zou zeggen dat je hier al eerder was.

De jongen

Nooit. Ik zou niet weten wanneer.

Het meisje

Je ogen lijken het zich anders voor jou te herinneren.

De jongen

Het gaat al beter. Ik weet niet wat het was. Het gaat wel over.

Het meisje

Je bent alweer een ander mens. M'n arme Emmanuel.

De jongen

*(pakt een blad papier van de grond
en leest voor zichzelf :)*

«Zoon, luister... ik ben het... ik ben terug...»

De Conciërge

(Een terzijde) Het is zo lang geleden... (Hij haalt z'n schouders op.) Het kan hem onmogelijk zijn. (Tegen de jongen :) Had uw vader niet een zoon ?

De jongen

(droogjes)

Misschien wel !... (ze lachen alledrie).

De Conciërge

Als jullie het appartement willen, zullen we dat natuurlijk allemaal voor jullie wegsnijten.

Het meisje

Welja, wanneer alles weer opgeknapt is, zal het er prima uitzien.

(Ze windt automatisch de wekker op, die afgaat, schor als een kraai. Ze lachen.)

De Conciërge
(zet de koffer in een hoek)

Als jullie hier intrekken, zal het mijn laatste dag zijn.

Het meisje

Prettig pensioen !... Dit huis moet heel wat dingen hebben meegemaakt...

De Conciërge

Oh ! het is een plek zonder geschiedenis... Vóór de oorlog, kende ik hier een jonge joodse. Zij was de mooiste. Ze besteedde geen aandacht aan mij. Ze hebben haar opgepakt... begrijpen jullie ? Ze is nooit meer teruggekomen...

Het meisje

Nooit meer ?

De Conciërge

Ik heb hier op haar gewacht... tevergeefs.

Het meisje

En u werd zo conciërge... om te blijven ?

De Conciërge

Ze moest hier terugkomen : haar huis ! Hoe kon men toen weten dat men niet terugkwam van daarginds ? Ze had net de tijd om een zoon te baren vóór.. (Tegen de jongen :) Het had uw vader kunnen zijn, of de man die hier heeft gewoond... : maar hij leek niet op Haar.

Het meisje

En nu gaat u weg !

De Conciërge

Ja, nu komt ze niet meer.

(Herhaling van Sjelomo... Fade-out.)

EINDE

(Vertaling : Macha Snouckaert van Schauburg)

Mededelingen

OMKADERING VAN SCHOOLPROJECTEN

De Auschwitz Stichting stelt de onderwijsinstellingen haar documentatie en de kennis van haar wetenschappelijke en administratieve medewerkers ter beschikking om diverse schoolprojecten te begeleiden. Zij stelt alles in het werk opdat de kampoverlevenden een levendige getuigenis zouden brengen in de klassen die erom vragen. Het betreft een pedagogische dienstverlening van onschatbare waarde. Inderdaad deze getuigenissen worden gekenmerkt door hun emotie en waarachtigheid.

PEDAGOGISCHE VOORDRACHTEN

Op aanvraag van directies en leerkrachten verzorgt de Auschwitz Stichting voordrachten gebracht door nazikampoverlevenden en wetenschappelijke medewerkers van de stichting. Verschillende thema's kunnen hierbij aangesneden worden : fascisme, deportatie, nazi-volkerenmoord, racisme, antisemitisme, enz... De voordrachten kunnen eventueel gevolgd worden door een debat met de leerlingen en leraren.

RONDREIZENDE TENTOONSTELLING

«De concentratiekampen en vernietigingspolitiek van de nazi's in hun historische context 1914-1945»

De Auschwitz-stichting stelt deze tentoonstelling ter beschikking van de onderwijsinstellingen. De tentoonstelling bevat een tweehonderdvijftigtal documenten en onderschriften die handelen over de belangrijkste momenten van de hedendaagse geschiedenis : de Eerste Wereldoorlog, de crisissen van de Weimar-republiek, de grote wereldcrisis, de opkomst

van het fascisme in Europa, en de Tweede Wereldoorlog. De tentoonstelling verwijst naar de veelheid van oorzaken en de historische complexiteit die uiteindelijk geleid hebben tot één van de grootste catastrofes in de geschiedenis : de nazi-concentratiekampen en -volkerenmoord.

STUDIEREIS NAAR AUSCHWITZ-BIRKENAU

De Auschwitz Stichting organiseert jaarlijks tijdens de paasvakantie een studiereis naar Auschwitz-Birkenau. De studiereis is hoofdzakelijk voorbehouden aan leerkrachten, opvoeders en culturele animatoren. In 2002, zal de reis plaats vinden van 8 tot en met 13 april 2002. Voor meer informatie : Mw. Nadine Praet - Tel : 02/512.79.98 - Fax : 02/512.58.84 - e-mail : stichting@auschwitz.be

BEZOEK AAN BREENDONK

Bezoek aan het Fort van Breendonk, een transitkamp tijdens de bezetting. Zowel de historische plaats als het museum getuigen van de nazi-criminaliteit maar ook van het verzet tegen de bezetter in België.

Voor meer inlichtingen, Fort van Breendonk : 03/886.62.09

JOODS MUSEUM VAN DEPORTATIE EN VERZET - KAZERNE DOSSIN - MECHELEN.

Het Museum van Deportatie en Verzet van de Joden van België is in een vleugel van de voormalige «Kazerne Dossin de Saint Georges» gevestigd. Deze historische site is tevens een oord van herinnering. Hier, halfweg tussen Brussel en Antwerpen, organiseerden de nazi's het «SS-Sammellager Mecheln», het verzamelkamp van de deportatie van de Joden van België.

Het «SS-Sammellager Mecheln» is het vertrekpunt van een deportatie zonder terugkeer. Tussen 1942 en 1944 voeren 28 konvooien 25.257 gevangenen van Mechelen naar Auschwitz in Polen. Twee derden van hen werden bij hun aankomst vergast. Bij de bevrijding van de kampen waren er nog slechts 1.207 in leven. De kazerne Dossin was, in de meeste letterlijke betekenis van het woord, een wachtkamer van de dood.

Het museum van de Deportatie en Verzet van de Joden van België toont en vertelt de geschiedenis van de «Endlösung» in België en Europa.

In het museum komen meerdere onderwerpen aan bod : de hulp en de steun aan de SS'ers - nochtans slechts een kleine groep - vanuit Belgische instellingen. De collaboratie van extreem-rechtse bewegingen. De moord op bijna de helft van de Joden in België. Het verzet van de Joden die aan de deportatie weten te ontsnappen. De hulp en de medewerking van een brede laag van de Belgische bevolking, in het bijzonder de redding van de Joodse kinderen. Adres : Goswin de Stasartstraat 153, B - 2800 Mechelen.

Tel. 015/ 29.06.60, fax 015/29.08.76 - Gratis toegang - Open van zondag tot donderdag van 10 tot 17 uur. Groepsbezoek na afspraak. Interactieve rondleiding in het Nederlands, Frans en Engels. Ten behoeve van de leerkrachten is er een didactische documentatiemap ter beschikking alsook andere publicaties o.m. *KZ 5148* van Regine Beer, (red. Paul de Keulenaer) en *De ontkenning van de jodenuitroeiing* van Stijn Vanermen.

VERHANDELINGWEDSTRIJD

De verhandelingswedstrijd richt zich tot het 1ste en 2de jaar van de 3de graad uit alle netten van het onderwijs. De proef welke wordt afgelegd in de instelling zelf omstreeks de periode van 27 januari (bevrijding van Auschwitz). Deze bestaat erin een thema uit te werken dat een vakjury bepaalt. De maximale lengte van de verhandeling bedraagt 2 bladzijden of 1 bladzijde recto-verso. De wedstrijd belooft de beste verhandeling uit iedere Vlaamse provincie en uit het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Daarnaast worden nog extra prijzen uitgereikt aan de 'beste tweedes' over de provinciegrenzen heen.

De prijs omvat een erediploma, een cheque van 125 € en een gratis deelname aan de studiereis naar de kampen van Auschwitz en Birkenau.

ALGEMEEN REGLEMENT - HOGER SECUNDAIR ONDERWIJS, 1STE, 2DE JAAR VAN 3DE GRAAD

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, studie- en documentatiecentrum schrijft een jaarlijkse wedstrijd uit ter nagedachtenis aan alle slachtoffers van de nazi- concentratie- en vernietigingskampen.

Art. 2 - De proef bestaat uit het schrijven van een verhandeling waarvan het onderwerp jaarlijks bepaald wordt.

De duur van de proef is drie uren. Door de betrokken leerkracht kan een toelichting gegeven worden bij de afname van de proef. De verhandelingen zullen zowel op inhoud (2/3) als stijl (1/3) beoordeeld worden.

Art. 3 - De jaarlijkse prijzen voor de bekroning van de beste inzendingen worden in de maand juni uitgereikt bij voorkeur op het einde van het schooljaar tijdens de proclamatie.

Art. 4 - Per provincie wordt één prijs uitgereikt ten bedrage van 125 €. Bovendien mogen de laureaten gratis deelnemen aan een studiereis naar Auschwitz-Birkenau georganiseerd door de Auschwitz Stichting. De reis ter waarde van ruim 750 € duurt 5 dagen en vindt plaats tijdens de Paasvakantie. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor de bekroonde werken te publiceren.

Art. 5 - De inzendingen worden geadresseerd aan de Heer Paul Halter, voorzitter van de Auschwitz Stichting, Huidevetterstraat 65, 1000 Brussel op de voorziene datum van de toepassingsmodaliteiten van het reglement.

Art. 6 - De inzendingen worden beoordeeld door een jury samengesteld uit leden van de Raad van de Auschwitz Stichting, leerkrachten en personen wier opname wenselijk wordt geacht. Elk jurylid brengt verslag uit over de inzendingen die hem of haar worden voorgelegd. Na kennisname van het geheel der verslagen gaat de jury over tot de toekenning van de prijzen. Tegen de beslissing van de jury is geen beroep mogelijk.

Art. 7 - Alles wat niet vermeld wordt in dit reglement, valt onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.

GESPECIALISEERDE BIBLIOTHEEK

Leerkrachten kunnen beroep doen op een bibliotheek die meer dan 7.000 boekdelen telt. Ze hebben betrekking op het Interbellum, het Derde Rijk, de deportatie, antisemitisme, nazi-criminaliteit en volkerenmoord.

GESPECIALISEERDE FOTOTHEEK

De fototheek omvat zowat 4.000 foto's waarvan er 1.500 betrekking hebben op de concentratie- en vernietigingskampen.

PEDAGOGISCHE COMMISSIE

In 1999 heeft de Auschwitz Stichting een pedagogische commissie opgericht. Daarin zetelen beheerders van de Stichting, wetenschappers, vertegenwoordigers van de inspectie secundair onderwijs uit alle netten, leerkrachten secundair onderwijs en vormingswerkers. Doelstellingen :

- Een netoverschrijdende, structurele aanwezigheid verwerven in het Vlaams secundair onderwijs
- Een forum zijn waar de verschillende educatieve milieus elkaar kunnen ontmoeten. Een informatie- en uitwisselingsnetwerk creëren.
- Sensibilisatie, informeren, ondersteunen, adviseren, begeleiden en vormen van leerkrachten en vormingswerkers.

AUSCHWITZ BULLETIN 2000

Het «Auschwitz Bulletin 2000» is een uitgave van de Pedagogische Commissie van de Auschwitz Stichting. Het is een informatieblad om leerkrachten, vormingswerkers en opvoeders te bereiken en gevoelig te maken voor de activiteiten van de Auschwitz Stichting. Het blad biedt informatie aan over het wetenschappelijk onderzoek naar de nazimisdaden en -genocides en naar de pedagogie van Auschwitz, het schenkt aandacht aan het werk dat in de scholen wordt geleverd, het probeert te actualiseren en het biedt didactisch materiaal aan om de nazimisdaden en -genocides in de les te behandelen. Dit blad wordt gratis verspreid in het onderwijs.

PRIJS VAN DE AUSCHWITZ-STICHTING

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz-Stichting, Studie- en Documentatiecentrum over de concentratiekampen, stelt de Prijs van de Auschwitz-Stichting in ter herdenking van de slachtoffers gevallen in de concentratie- en vernietigingskampen onder het nazisme.

Art. 2 - De Prijs van de Auschwitz-Stichting wordt jaarlijks toegekend in de maand maart ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert naar de ontwikkelingen die geleid hebben tot het nazikampensysteem.

Art. 3 - De Prijs van de Auschwitz-Stichting bedraagt 2.500 €. Hij kan niet opgedeeld worden en wordt niet verhoogd indien bij gedurende één of meerdere jaren niet zou uitgereikt worden. De Auschwitz-Stichting behoudt zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting, op voorstel van de jury, behoudt zich het recht voor om een laureaat of meerdere kandidaten een navorsingssubsidie toe te kennen.

Art. 5 - Drie exemplaren dienen geadresseerd te worden aan de Auschwitz-Stichting t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel ten laatste op 31 december van elk jaar. De exemplaren van niet weerhouden werken zullen teruggestuurd worden aan de auteurs.

Art. 6 - De werken zullen onderzocht worden door een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij is samengesteld uit enerzijds leden van de Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting alsook uit personen waarvan de opname in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jury-lid stelt een rapport op over de kandidaturen die hij verzocht werd te onderzoeken. Na kennisname van alle rapporten zal de jury zich beraden over het toekennen van de Prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de jury-beslissing.

Art. 7 - Alle zaken die niet voorzien zijn in dit règlement vallen onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz-Stichting.

SUGGESTIES VOOR ONDERZOEKSTHEMA'S

Geschiedenis en Historiografie

Collaboratie/Verzet/Deportatie/Vervolging van joden en zigeuners/Verplichte tewerkstelling/Het verblijf in België van Duitse emigranten vanaf 1933/Houding van de Belgische regering in Londen tegenover de jodenvervolging in het bezette België/De houding van het Belgische administratieve-, juridische en politie-apparaat ten aanzien van de deportatie tijdens de nazi-bezetting/Belgische historiografie over de Tweede Wereldoorlog - balans, analyse, methodologie/Geschreven en mondelinge getuigenissen/De repatriëring naar het bevrijde België/Het Belgische en Internationale Rode Kruis gedurende de Tweede Wereldoorlog/Het dagelijkse leven tijdens de nazi-bezetting/enz.

Economie

De economische crisis van 1923 en 1929/De leer der geleide economie/De oorlogseconomie/Vakbonden en werkgevers tijdens de nazi-bezetting/De exploitatie van de concentratoire arbeid en economie/De economische heropbouw na de oorlog/enz.

Sociale en politieke wetenschappen en filosofie

Analyse van de totalitaire systemen en hun ideologie/De houding van sociale groepen, politieke partijen, instellingen en Kerken ten opzichte van het fascisme en de Nieuwe Orde/Geschiedenis van het antisemitisme/De intellectuelen en het fascisme, de Nieuwe Orde en het ideologische totalitarisme/Filosofie, theologie en zedenleer na Auchwitz/De Belgische repressie- en zuiveringspolitiek in verband met de collaboratie/enz.

Psychologie-Psichiatrie-Geneeskunde

De autoritaire en fascistische persoonlijkheid/-Massapsychologie en propaganda/De politieke mobilisatiemythes/De leidersfiguur/Statuut en functies van de geneeskunde en de psychoanalyse in het Derde Rijk/Het nazi-euthanasieprogramma/Het statuut van het wetenschappelijke onderzoek in het Derde Rijk : rassenkunde, volkshygiëne, geneeskunde/Sociaal-psychologische verklaring voor uiterst rechtse bewegingen of fascistische gedragshoudingen/enz.

Kunstgeschiedenis en Letteren

De esthetica der nazi's/De productie der «Exil»-kunst/De concentratoire Kunst/De artistieke producties van de Nieuwe Orde, collaboratie en verzet/enz.

Recht

De juridische evolutie van de rechtsstaat naar totalitaire staat/De rechtsstaat, de uitzonderingstoestand, de diktatuur, de totalitaire staat/Rechtspraak en rechtsleer in het Derde Rijk/Misdaden tegen de mensheid : processen, jurisprudentie en rechtsleer/De regeringspolitiek met betrekking tot de uitlevering van oorlogsmisdadigers/De Belgische «Commissie voor Oorlogsmisdaden»/De Belgische krijgsauditoriaten en de zuivering en repressie/De Belgische

rechtbanken en de processen in verband met racisme, antisemitisme, uiterst rechts en privé-milities/enz.

Communicatiewetenschappen en journalistiek

Persanalyse omtrent collaboratie, verzet/Analyse van de Belgische radio-uitzendingen te Londen/Analyse van de werking van INBEL te Londen/De filmjournalen tijdens de bezetting/De naoorlogse verspreiding van films over de oorlog en de concentratiekampen/Analyse van persagent-schappen tijdens de bezetting/De censuur/Naoorlogse collaboratie, racisme, antisemitisme/enz.

Audiovisuele media en theater

De rol van audiovisuele media bij het overbrengen van de nagedachtenis aan de nazi-misdaden en -volkerenmoorden/De audiovisuele media en de ideologie van het nationaal-socialisme.

Pedagogie

Pedagogie en de misdaden en volkerenmoorden van de Tweede Wereldoorlog/De pedagogie van het antiracisme.

Vertaling-Vertolking

Kritische vertalingen van werken met betrekking tot de bovengenoemde thema's.

PRIJS VAN DE VREDE

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz-Stichting, een studie- en documentatiecentrum waar men zich kan informeren over de nazi-concentratiekampen, en het Vredescentrum van de stad Antwerpen schrijven een «Prijs van de Vrede» uit, waarmee ze de slachtoffers van de concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's willen herdenken.

Art. 2 - De prijs wordt jaarlijks, in de maand januari, toegekend ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert tot de studie van de vredesproblematiek.

Art. 3 - De prijs bedraagt 1.250 €. Hij is ondeelbaar en wordt niet verhoogd, indien hij gedurende één of meer jaren niet zou worden uitgereikt. De Stichting Auschwitz en

het Vredescentrum van de Stad Antwerpen behouden zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De raad van bestuur van de Auschwitz-Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen behouden zich het recht voor om een of meerdere kandidaten een navorsingssubsidie toe te kennen.

Art. 5 - Drie exemplaren van het werk dienen voor 30 september van elk jaar te worden gestuurd naar de Auschwitz-Stichting, t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel.

Art. 6 - De werken zullen worden voorgelegd aan een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij zal bestaan uit afgevaardigden van de Auschwitz-Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen, alsmede uit personen van wie de opneming in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jurylid stelt een verslag op van de ingezonden werken. Na kennisneming van alle verslagen zal de jury zich beraden over de toekenning van de prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - De raad van bestuur van de Auschwitz-Stichting en de vertegenwoordigers van het Vredescentrum van de Stad Antwerpen zijn bevoegd voor alle gevallen die niet in dit reglement zijn voorzien.

Nieuwe aanwinsten en boekbesprekingen

ABICHT Ludo, BAECK Louis (e.a.), *Hoe Vlaams zijn de Vlamingen ? Over identiteit*, Leuven, Davidsfonds, 2000, 137p.

Zijn Vlamingen als groep herkenbaar ? bestaat er zoiets als een Vlaamse identiteit ? En als dat zo is, hoe komt die identiteit tot uitdrukking ? Heeft het überhaupt zin om die Vlaamse identiteit te benadrukken ?

Rond identiteit cirkelen vele aspecten en problemen : hoe ga je om met Vlaamse nationale identiteit in de wereld-ons-dorp ? Hoe is identiteit historisch gegroeid ? Waarom is taal een belangrijk bindmiddel ? Zijn identiteit en politieke democratie te verzoenen ? Wat doen we met het Engels als onderwijstaal ? Heeft identiteit invloed op economische ontwikkelingen ? Sluit volksnationalisme solidariteit uit ? Hoe belangrijk is territorialiteit ?

Deze vragen werden voorgelegd aan Ludo Abicht, Louis Baeck, Raoul Bauer, Ludo Beheydt, Yvan vanden Berghe, Boudewijn Bouckaert, Urbain Claeys, Jozef Devreeze, Dirk Heremans, Herman-Emiel Mertens, Karel de Meulemeester, Harold van de Perre, Eric Ponette, Roland Renson, Peter de Roover, Manu Ruys, Robert Senelle, Matthias Storme, Guido Vanheeswijck en Fernand Vanhemelrijck.

Vanuit hun eigen invalshoek brengen ze verrassende inzichten en soms gewaagde stellingen.

Hoe Vlaams zijn de Vlamingen ? Over identiteit brengt de visie van toonaangevende intellectuelen van Vlaanderen.

ABITBOL Michel, DUGAS Guy (Editeur), *Israël. Rêve d'une terre nouvelle. Le Mal du Pays. Chad Gadya ! Terre ancienne, terre nouvelle. Le Juif errant est arrivé. Ma Palestine. Enfants de Palestine. La Jérusalem retrouvée. Le Rabbin et la Sirène. Palestine. Terre d'amour. La Tour d'Ezra*, Paris, Omnibus, 1998, 1092p.

Dit werk is een bundeling van politiek-literaire bijdragen van verschillende auteurs. Men vindt er o.m. Sholem Aleikhem («Le mal du pays»), Theodor Herzl («Terre ancienne, terre nouvelle»), Israël Zangwill («Chad Gadya !»), Joseph Kessel («Terre d'amour»), Arthur Koestler («La Tour d'Ezra»), Albert Londres («Le Juif errant est arrivé»), Edmond Fleg («Ma Palestine»), Elissa Rahaïs («Les Enfants de Palestine»), Myriam Harry («La Jérusalem retrouvée»), André Spire («Le Rabbin et la Sière»), Gustave Kahn («Palestine»). Deze bijdragen geven een beeld van een periode die een aanvang neemt op het einde van de XIXe eeuw en eindigt in 1948. Van de ghettos van Lvov tot de oprichting van Israël, iedereen verhaalt op zijn eigen wijze over deze eeuwige droom : het beloofde land : Israël.

ADAM Bernard, *La Guerre du Kosovo : Eclairages et commentaires : Genèse d'un conflit - Les acteurs : L'intervention de l'OTAN*, Bruxelles, Complexe, GRIP, 1999, 179p.

African Rights, *Obstruction of Justice, The Nuns of Sovu in Belgium*, London, African Rights, 2000, 61p.

AGAMBEN Giogo, *Ce qui reste d'Auschwitz. L'archive et le témoin. Homo Sacer III*, Paris, Payot & Rivages, 1999, 233p.

ALBIN Kazimierz, *Steckbrieflich gesucht*, Oswiecim, Auschwitz-Birkenau Museum, 2000, 370p.

Dit boek is een getuigenis van één van de eerste gevangenen van het concentratiekamp van Auschwitz (nr. 118). Na zijn ontsnapping heeft Albin het verzet gevoegd te Krakau. Op serene toon beschrijft hij de moordende arbeid die aan de gevangenen werd opgelegd, de honger, de terreur, de terechtstellingen, het lot van de Russische gevangenen, de verzetsbeweging van de gevangenen.

ALVAREZ David, GRAHAM Robert A. *SJ, Papauté et espionnage nazi, 1939-1945*, Paris, Beauchesne, 1999, 195p.

Niets liet eigenlijk voorzien dat een lilliputterlandje als het Vaticaan - nauwelijks een zesde van het Prinsdom van Monaco en verdedigd door een handjevol gekostumeerde hellebaardiers - een rol zou spelen in het gewapende conflict. Door zijn functie als hoofdstad van de katholieke wereld heeft de Heilige Stoel tijdens de jaren 1939-1945 nochtans een belangrijke rol gespeeld als ontmoetingsplaats van allerhande spionnen. Dit boek, geschreven door twee toenmalige vertegenwoordigers van de Vatikaanse overheid, beschrijft de gespannen verhouding tussen de katholieke Kerk en de nazi-regering te Berlijn, en geeft meteen een kritische kijk op de opstelling van Rome in het wereldconflict.

ARENDT Hannah, *Juger. Sur la philosophie politique de Kant*, Paris, Seuil, 1991, 244p.

ARON Jacques, *Petite philosophie portative. Pensées, poèmes, collages*, Bruxelles, Didier Devillez Editeur, 2001, 126p.

ATAMUK Solomon, *Juden in Litauen, Ein geschichtlicher Überblick*, Konstanz, Hartung- Gorre Verlag, 2000, 340p.

AUDOIN - ROUZEAU Stéphane, BECKER Annette, *14-18. Retrouver la guerre*, Paris, Gallimard, 2000, 272p.

AZZOUZ Rachid, *La France de 1870 à 1958*, Paris, PUF, 1999, 127p.

BAER Yitzhak F., GALOUT, *L'imaginaire de l'exil dans le judaïsme*, Paris, Calmann-Lévy, 2000, 216p.

De in 1888 in Duitsland geboren historicus, Yitzhak F. Baer, slaagt er in om in het Berlijn van 1936 nog een boek uit te brengen met een hebreeuwse titel : Galout («Asiel»). Dit boek, een pareltje volgens Gershom Scholem, geeft een geschiedenis van de manier waarop de Joodse omzwervingen werden voorgesteld en dit van de Oudheid tot de XVIIIe eeuw. De uitgave werd ingeleid door Yosef Hayim Yerushalmi, directeur van het Centrum voor Joodse Studies van de Universiteit van Columbia.

BARNAVI Élie, FRIEDLÄNDER Saul, *Les Juifs et le XXème siècle. Dictionnaire critique*, Paris, Calmann- Lévy, 2000, 815p.

BARRET- DUCROCQ Françoise, *Pourquoi se souvenir ?*, Paris, Grasset, 1998, 316p.

BARTOV Omer,(Ed.), *The Holocaust. Origins. Implementation. Aftermath*, London, Routledge, 2000, 300p.

BASTIAN Till, *Homosexuelle im dritten Reich*, München, Beck'sche Reihe, 2000, 101p.

BATZDORFF Susanne, *Edith Stein ma tante*, Bruxelles, Editions Lessius, Bruxelles, Editions Racine, 2000, 230p.

Suzanne Batzdorff is de nicht van Edith Stein en leeft vandaag als praktiserende in California. Ondanks zijn titel is dit boek veel meer dan een eenvoudige biografie. Het geeft een levensverhaal van een Joodse familie die in Duitsland leeft voor en tijdens het Derde Rijk. Alles draait uiteraard rond deze buitengewone vrouw die Edith Stein toch was : briljant filosofe (studies aan de Universiteit van Göttingen), theologe en feministe. In weerwil van haar Joodse wortels bekeert zij zich in 1922 tot het katholicisme en in 1933 treedt zij toe tot het karmelitessenklooster van Keulen en later van Echt in Nederland. In 1942 wordt zij door de Duitsers naar Auschwitz gedeporteerd... Samen met haar zus Rosa wordt zij er om het leven gebracht. In 1987 wordt Edith Stein zalig verklaard door de katholieke kerk en in 1998 wordt zij door Johannes Paulus II zelfs heilig verklaard. De auteur gaat uitvoerig in op de joodse bekommernissen van de familie en geeft ook haar mening over de heiligverklaring van Edith Stein.

BAUER Yehuda, *Rethinking the Holocaust*, London, Yale University Press, 2001, 335p.

Yehuda Bauer is de eerste directeur van het Yad Vashem-instituut (Internationaal Instituut voor het onderzoek naar de Holocaust) te Jerusalem, en één van de grote historici over de problematiek van de Holocaust. Volgende problemen worden opgeworpen : op welke wijze de Holocaust verklaren en definiëren ? Kan deze vergeleken worden met andere genocides ? Welk is het verband tussen de genocide en de oprichting van de Joodse staat ? De auteur gaat eveneens in op de analyses van Zygmunt Bauman, Jeffrey Herf, Goetz Aly, Daniel J. Goldhagen, John Weiss et Saul Friedländer om ten slotte zijn eigen interpretatie te geven. Verwijzend naar de theologie stelt hij dat onze visie niet mag misleid worden door een zeker mysticisme aangezien het hier gaat om een gebeuren dat door mensen werd gepleegd tegenover andere mensen.

Beit Lohamei Haghetaot - Musée de la Maison des Combattants des Ghettos, *Salon des Refusés. L'art dans les camps d'internement Français, 1939-1945*, D. N. Western Galilee, Musée de la Maison des Combattants des Ghettos, 2000, 107p.

BENAMOU Georges-Marc, *C'était un temps déraisonnable. Les premiers résistants racontent*, Paris, Robert Laffont, 1999, 358p.

BEN-ITTO Hadassa, *«Die Protokolle de Weisen von Zion»*, *Anatomie einer Fälschung*, Berlin, Aufbau, 1998, 419p.

Met de *Protokollen van Zion* in de hand wordt het waan-idee van een wereldwijd Joods complot door sommigen aangegrepen om oorlogen, revoluties, economische crisissen, het terrorisme en zelfs AIDS te verklaren. Gedurende een onderzoek van meer dan zeven jaar heeft de auteur de geschiedenis van deze protokollen bestudeerd. Verschillende thema's worden aangeboord : complot en moord, prinsen en koningen, geheime diensten en Russische industriëlen. Hij brengt ook het verhaal van een jong advocaat die reeds in 1934 het verhaal van een ongelooflijke vervalsing heeft aan het licht gebracht.

BERGEN Bernard J., *The Banality of Evil. Hannah Arendt and «the final solution»*, Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 1998, 169p.

De auteur is professor emeritus in de psychiatrie en sociologie aan de universiteit van Darmouth. In dit werk gaat hij in op de politieke en filosofische gevolgen van het concept van de «banaliteit van het kwaad» zoals het door Hannah Arendt werd uitgewerkt. In het licht van de Holocaust stelt zij een aantal fundamentele begrippen zoals vrijheid, gemeenschap, identiteit, waarheid, gelijkheid en rede in vraag en komt tot het besluit dat de banaliteit van het kwaad voortkomt uit een zwakheid van de menselijke natuur die zowel het denken, de wil en het beoordelingsvermogen aantast. Deze kwesties worden uitgewerkt in vier hoofdstukken waarbij de «eindoplossing», het «denken», de «politiek» en de «terreur» geproblematiseerd worden.

BERGER Denis, MALER Henri, *Une certaine idée du communisme. Répliques à François Furet*, Paris, Editions du Félin, 1996, 210p.

BERLIN Isaiah, *Le bois tordu de l'humanité. Romantisme, nationalisme et totalitarisme*, Paris, Albin Michel, 1992, 264 p.

BERTRANDS Marc, *Kroniek van een klopjacht, De Joden van Beverloo*, Beverlo, Heemkundige Kring van Beverloo, 2000, 231p.

Toen Marc Bertrands jaren geleden vernam dat er gedurende de Tweede Wereldoorlog joden in Beverlo hadden verbleven, intrigeerde hem dat zozeer dat hij besloot hun belevenissen voor, tijdens en na hun oponthoud in de gemeente te reconstrueren. Het werd een boeiende zoektocht die ettelijke spannende momenten en verrassingen opleverde, maar ook tot een afschuwelijke slotsom kwam. De levensweg van de joden van Beverlo ging tussen 1940 en 1945 niet bepaald over rozen...

BLUM Léon, *Le dernier mois*, Paris, Arléa, 2000.

BOBER Robert, *Berg et Beck*, Paris, POL, 1999, 248p.

BRANDT Kersten, LOEWY Hanno, OLEKSY Krystyna, *Zanim odeszli... / Before They Perished... / Vor der Auslöschung...*, *Fotografie odnalezione w Auschwitz / Photographs Found in Auschwitz / Fotografien gefunden in Auschwitz*, Oswiecim, Auschwitz- Birkenau State Museum, 2001, 492p.

BRAUMAN Rony (Uitgeleid door), *L'industrie de l'Holocauste. Réflexions sur l'exploitation de la souffrance des Juifs*, Paris, La Fabrique éditions, 2001, 157p.

BREITENFELLNER Kirstin, KOHN- LEY Charlotte (Editeur), *Wie ein Monster entsteht, Zur Konstruktion des anderen in Rassismus und Antisemitismus*, Bodenheim bei Mainz, Philo, 1998, 260p.

BRETT Lily, *Zu viele Männer*, Wien, Frankfurt am Main, Deuticke, 2001, 655p.

BRILL Willy, ZWIERS Ariane (Ed.), *Doordrenkt van jou als aarde na een lenteregen. De mooiste Jiddische liefdespoëzie*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2000, 63p.

Generaties lang was Jiddisch de moedertaal van miljoenen joden in grote delen van Oost-Europa. Het Jiddisch was (en is) een levendige taal, waarin gesproken, gezongen, gehandeld, geschreven en gedicht werd. Zo raakte de taal verankerd in de joodse cultuur en de joodse traditie die de basis van de samenleving vormde. De lite-

ratuur draagt hiervan de sporen. Maar Jiddische poëzie gaat niet alleen over het alledaagse leven, over revoluties of over de oorlog. Zij gaat ook over de liefde.

Willy Brill en Ariane Zwiers hebben de mooiste Jiddische liefdesgedichten bijeengebracht. Dichters afkomstig uit onder meer Wit-Rusland, Litouwen, Galicië en Roemenië, in hun latere leven veelal woonachtig in de Verenigde Staten en Israël. Dichters van begin deze eeuw en dichters van nu.

Bekendere dichters als Abraham Sutzkever, maar ook in Nederland nog niet ontdekte dichters als Itsik Manger, Rachel Korn en Kadja Molodowski.

BRINKMANN Annette, EHMANN Annegret, MILTON Sybil (Editeurs), *Lernen aus der Geschichte : Projekte zu Nationalsozialismus und Holocaust in Schule und Jugendarbeit*, Bonn, ARcult - Media - Verlag, 2000, 67p.

BRUCHFELD Stéphane, LEVINE Paul A., *Tell ye your children... A book about the Holocaust in Europe 1933 - 1945*, Stockholm, The Swedish Government Offices Living History Project, 1998, 83p.

BRUCHFELD Stéphane, LEVINE Paul A., «*Dites-le à vos enfants. Histoire de la Shoah, 1933 - 1945*», Paris, Editions Ramsay, 2000, 190p.

Cahiers de la Mémoire contemporaine - Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering. Vol. 1 (1999) ; vol. 2, (2000), Bruxelles, édition de la Fondation de la mémoire contemporaine.

CANTO-SPERBER Monique, *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale*, Paris, PUF, [s.d.], 1717p.

Centrum Schwule Geschichte, «*Das sind Volksfeinde*», *Publikation zur Ausstellung*, Köln, Centrum Schwule Geschichte, 1998, 259p.

CARDOSI Gabriella, MARISA Giuliana, *Sul Confine. La questione dei «matrimoni misti» durante la persecuzione antiebraica in Italia e in Europa (1935-1945)*, Torino, Silvio Zamorani Editore, 1998, pp. XXXII-297.

CAUTER Joël van, *Quelque chose de plus muet que le silence. Carnet d'Auschwitz*, [s.l.], [s.ed.], 2000, 26p.

CERASI Claire, *Marguerite Duras de Lahore à Auschwitz*, Paris, Champion, Genève, Slatkine, 1993, 191p.

CHAGOLL Lydia, *La vieille dame et la fille nomade*, Bruxelles, EPO, 1999, 61p.

Lydia Chagoll, zelf een overlevende van de Japanse kampen, gebruikt sinds vele jaren een veelheid aan expressiemiddelen om de horror van de Tweede Wereldoorlog in beeld te brengen : documentaires, boeken, theaterstukken. In deze dichtbundel, gemaakt voor het reizend Volkstheater van Antwerpen, inspireert Chagoll zich op de levensgeschiedenis van haar grootmoeder die op 83-jarige leeftijd gedeporteerd werd naar Auschwitz. De auteur beeldt zich de ontmoeting in van deze vrouw met een jonge zigeunerin tijdens hun dodentocht. *La vieille dame et la fille nomade* bevat een verzameling zeer ontroerende teksten.

CHARTIER Roger, *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*, Paris, Albin Michel, 1998, 292p.

CHAUVIER Stéphane, *Du droit d'être étranger. Essai sur le concept kantien d'un droit cosmopolitique*, Paris, L' Harmattan, 1996, 221p.

CHEROUX Clément (onder de leiding van), *Mémoire des camps, Photographies des camps de concentration et d'extermination nazie (1933 - 1999)*, Paris, Editions Marval, 2001, 246p.

CHOMSKY Noam, *Responsabilités des intellectuels*, Marseille, Agone, 1998, 165p.

Noam Chomsky, professor in de linguïstiek aan het Massachusetts Institute of Technology te Boston (USA), stelt zich vragen bij de opstelling van de intellectuelen die de misdaden van de totalitaire regimes aanklagen, maar zwijgen over deze die gepleegd worden door de machtigste democratie ter wereld : met name de Verenigde Staten. Zich baserend op de media-aandacht voor de massamoorden in Oost-Timor in 1978 analyseert Chomsky de dysfuncties van de (on)afhankelijke pers. Hij onthult de verdoken zijde van de buitenlandse politiek van de grootmachten en stelt de «utopie der leiders» aan de kaak, die zich profileert aan de horizon van de nieuwe wereldorde onder het mom van een humanistisch liberalisme.

Chroniques du désastre, Témoignages sur la Shoah dans les ghettos polonais, (teksten voorgesteld en vertaald uit het yidish door Nathan Weinstock), Genève, Métropolis, 1999, 467p.

Città di Torino- Istituto piemontese per la storia della resistenza e della società contemporanea, *Torino 1938/45, Una guida per la memoria*, Torino, Città di Torino, 2000, 126p.

Commission indépendante d'experts Suisse - Seconde Guerre mondiale, *La Suisse et les réfugiés à l'époque du national- socialisme*, Paris, Fayard, 2000, 471p.

Comprendre Oradour, Centre de la mémoire d'Oradour. L'Intégrale du parcours de mémoire. Documentation - Iconographie - Témoignages, Oradour, Etablissement public administratif départemental du Centre de la mémoire, 2000, 147p.

CORNISH Kimberley, *Wittgenstein contre Hitler, Le Juif de Linz*, Paris, Presses Universitaires de France, 1998, 451p.

CROCI Pascal, *Auschwitz*, Paris, Le Masque, Paris, Hachette Livre, 2000, 76p.

CZECH Danuta, KLODZINSKI Stanislaw, LASIK Aleksander, STRZELECKI Andrzej, *Auschwitz 1940-1945, Central Issues in the history of the camp*, Oswiecim, Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000, 314 p.

CZERNIN Hubertus (Editeur), *Wofür ich mich meinetwegen entschuldige, Haider, beim Wort genommen*, Wien, Czernin Verlag, 2000, 125p.,

DABAG Mihran, PLATT Kristin, *Genozid und Moderne. Bd 1, Strukturen kollektiver Gewalt im 20. Jahrhundert*, Opladen, Leske + Budrich, 1998, 410p.

DAHN Felix, *Ein Kampf um Rom, Historischer Roman*, Hanau, Verlag Werner Dausien, 1999, 750p.

DAWANT René-Philippe, *Demol, l'illusionniste, L'extrême droite s'attaque à Bruxelles*, Bruxelles, Luc Pire, 1999, 160p.

DE DECKER Cynrik, ROBA Jean-Louis, *Naar de valleien van de dood. Bommenwerpers boven België. Zomer-herfst 1943*, Erpe, De Krijger, 1998, 80p.

DELBECKE Johan, CASTELEYN Yara, CHATELET Elsey en all., *Kinderen in de eerste Wereldoorlog*, Tielt, Lannoo, 2000, 240p.

Hoe zag tijdens de Eerste Wereldoorlog het dagelijks leven van kinderen eruit ? Van de wieg tot de volwassenheid drukte de oorlog een onuitwisbare stempel op het

leven van onze (over) grootouders. In de meeste boeken over de Eerste Wereldoorlog blijft het aspect van het dagelijks leven van kinderen onderbelicht. Vreemd, want dat is nu net het onderwerp waar nog levende getuigen ons vandaag informatie uit de eerste hand over kunnen verschaffen. Een groep leerlingen van een middelbare school uit Roeselare startte in mei 1998 met een onderzoeksproject naar de levensomstandigheden van kinderen tijdens de Grote Oorlog. Een zorgvuldige analyse van tientallen oorlogsdagboeken uit de frontstreek leverde meer dan duizend getuigenissen op over het wel en wee van kinderen in de jaren tussen 1914 en 1918. Deze verhalen werden aangevuld met interessante mondelinge informatie. De leerlingen interviewden tientallen bejaarden die de oorlog als kind hebben meegemaakt. De informatie uit beide bronnen hebben zij verwerkt in dit boek, waarin het boeiende verhaal wordt gebracht van alle aspecten van het dagelijks leven tijdens deze moeilijke jaren : de honger en de ellende, maar ook het kinderspel waarin de oorlog een plaats vond, het geïmproviseerde onderwijs, de prille verliefdheden, de eerste job, het leven van de vele vluchtelingetjes of oorlogsslachtoffertjes. Dit alles maakt van *Kinderen in de Eerste Wereldoorlog* tot een ontroerend document, soms dramatisch, bijwijlen humoristisch. Het boek is overvloedig geïllustreerd met vele, vaak nooit eerder gepubliceerde foto's en met tientalen prentbriefkaarten uit die tijd.

DELEERSNIJDER Henri, *L'affaire du «Point de détail». Effet médiatique et enjeux de mémoire*, Liège, Les Editions de l'Université de Liège, 2001, 151p.

Denkmal für die ermordeten Juden Europas. Künstlerischer Wettbewerb. Kurzdokumentation, Berlin, Senatsverwaltung für Bau- und Wohnungswesen, Abteilung Städtebau und Architektur, 2000, 53p.

DEPREZ Kas, VOS Louis (Redactie), *Nationalisme in België, Identiteiten over de exploitatie van het joodse lijden*, Amsterdam, Mets en Schilt, Gent, Globe, 2000, 158p.

De Belgische identiteit was in 1830 zo sterk dat er een onafhankelijke Belgische staat tot stand kon komen. Maar al in de 19de eeuw en vooral na de Tweede Wereldoorlog verloor die staat dermate aan substantie dat hij vandaag alleen nog maar als federale constructie overeind kan blijven. De vraag is zelfs of België op ter-

mijn kan overleven. De nieuwe nationale identiteiten binnen België worden alsmaar zelfbewuster en sommige sturen aan op een boedelscheiding.

Hoe is het zo ver kunnen komen ? De geschiedenis van dit land illustreert overduidelijk dat identiteiten en nationalisme geen natuurlijke fenomenen zijn, maar gecreëerd worden, groeien en ook weer (kunnen) verdwijnen. Dat betekent niet dat nationale identiteiten slechts ideologische verzinsels zouden zijn. Ze vormen een realiteit die het resultaat van een specifieke historische ontwikkeling is, een realiteit die de geschiedenis op haar beurt weer beïnvloedt.

Der Wettbewerb für das «Denkmal für die ermordeten Juden Europas». Eine Streitschrift, Berlin, Verlag der Kunst, 1995, 196p.

DEWAEL Patrick, *Wederzijds respect. De gevaren van het Blok*, Antwerpen/Baarn, Houtekiet, 2001, 143p.

Het *Wederzijds respect. De gevaren van het Blok* graaft Patrick Dewael, de Minister-President van de Vlaamse Gemeenschap, in de voedingsbodem van het Vlaamse misnoegen. Hij analyseert de opkomst en het succes van nieuwe extreem-rechtse bewegingen in Europa. Hij legt uit waarom het Vlaams Blok de democratie bedreigt en waarom het cordon sanitaire nodig blijft. Vanuit zijn persoonlijke familiegeschiedenis schetst Patrick Dewael een parallel met het nazisme en het fascisme : ook hedendaags extreem-rechts beschouwt een mens niet zomaar als een mens. Verschillende recente incidenten zoals de zaak Raes en Sauwens komen uitgebreid aan bod.

DINER Dan, *Das Jahrhundert verstehen. Eine universal-historische Deutung*, Frankfurt, Fischer, 2000.

DOSSE François, *L'histoire*, Paris, Armand Collin, 2000, 208p.

DREYFUS Michel, (e.a.), *Le siècle des communismes*, Paris, Les Editions de l'Atelier, 2000, 542p.

DUBUISSON Daniel, *L'Occident et la religion. Mythes, science et idéologie*, Bruxelles, Editions Complexe, 1998, 332p.

Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung, *Medien und Straftaten, Vorschläge zur Vermeidung diskriminierender Berichterstattung über Einwanderer und Flüchtlinge*, Duisburg, Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung, 1999, 60p.

DUMONT Hugues, MANDOUX Patrick, STROWEL Alain, TULKENS François, *Pas de liberté pour les ennemis de la liberté ? Groupements liberticides et droit*, Bruxelles, Bruylant, 2000, 508p.

DUPUIS MICHEL, *Prier 15 jours avec Edith Stein*, Montrouge, Nouvelle Cité, 2000, 126p.

EBBINGHAUS Angelika (Editeur), DÖRNER Klaus (Editeur), *Vernichten und Heilen. Der Nürnberger Ärzteprozess und seine Folgen*, Berlin, Aufbau Verlag, 2001, 675p.

ECO Umberto, *Cinq questions de morale*, Paris, Bernard Grasset, 2000, 175p.

EISTERER Klaus, *La présence française en Autriche (1945-1946), Occupation. Dénazification. Action culturelle*, Rouen, Université de Rouen, Centre d'Etudes et de Recherches Autrichiennes, 1998, 263 p.

ELSÄSSER Jürgen, MARKOVITS Andrei (Editeurs), «*Die Fratze der eigenen Geschichte*». *Von der Goldhagen-Debatte zum Jugoslawien-Krieg*, Berlin, Elefanten Press, 1999, 205p.

ELSTE Alfred, HÄNISCH Dirk, *Auf dem Weg zur Macht, Beiträge zur Geschichte der NSDAP in Kärnten von 1918 bis 1938*, Wien, Braumüller, 1997, 412p.

Facing the Genocide : The Nuba of Sudan, London, African Rights, 1995, 343p.

Hoeveel genocides zijn er in de twintigste eeuw geweest ? De genocide op de Joden, de zigeuners, armeniërs, combodianen, ruandezen... Kan de term genocide in alle omstandigheden gebruikt worden? Is het niet beter om te spreken over «ethnische zuivering», uitroeiing, slachtpartijen ? Het blijft een feit dat de «kleine genocides» zich meestal afspelen in een totale onverschilligheid van de publieke opinie. Dit is het geval geweest met de Nuba van Soedan. Dit werk gaat na hoe het Soedanese leger de Nuba-dorpen systematisch vernietigt en hun bewoners deporteert naar zgn. «vredeskampen». De mannen worden er gedood of verplicht ingelijfd in het leger, de kinderen worden ontvoerd en ondergaan een indoctrinatie van het extremistisch islam-regime. Dit boek bevat ook een geschiedenis van de bergoorlog van de Nuba en een

analyse van het belang van de cultuur en de religie in deze machstrijd tussen de volkeren.

FACKENHEIM Emil L., *Was ist Judentum ? Eine Deutung für die Gegenwart*, Berlin, Institut Kirche und Judentum, 1999, 289p.

FELSTINER John, *Paul Celan : Eine Biographie*, München, Beck'sche Reihe, 2000, 431p.

FEUCHTWANGER Lion, *Exil*, Paris, Félin/Arte Editions, 2000, 682p.

FEUCHTWANGER Lion, *Le juif Süß*, Paris, Belfond, 1999, 516p.

FINKELSTEIN Norman, *De Holocaust-industrie. Bepiegelingen over de exploitatie van het joodse lijden*, Amsterdam, Mets en Schilt, Gent, Globe, 2000, 158p.

In de New York Times werd dit boek vergeleken met de Protocollen van de wijzen van Zion. De Nederlandse schrijver Leon de Winter verwees de auteur in Der Spiegel naar de therapeut. Norma Finkelstein heeft onmiskenbaar een controversieel boek geschreven : een aanklacht tegen de Holocaust-industrie. De auteur richt - mede ter nagedachtenis aan zijn ouders, overlevenden van Majdanek en Auschwitz - zijn pijlen op de vulgarisatie van de Holocaust, op de kitsch en oplichterij in geschiedschrijving en literatuur, en op het afpersen door Amerikaanse joodse organisaties van Europese instellingen, uit naam van de behoeftige slachtoffers die er vaak genoeg geen cent van zouden zien.

Maar meer nog is dit boek een ontleding van hoe het zover is kunnen komen. Volgens de auteur ligt het begin van de Holocaust-industrie bij de Zesdaagse Oorlog (1967) tussen Israël en de Arabische landen. Deze gebeurtenis maakte het tot een aantrekkelijke bondgenoot van de in de ban van de Koude Oorlog verkerende VS. Deze politieke ommezwaai creëerde enorme mogelijkheden voor de Amerikaanse joodse organisaties, die hun nieuwe status versterkten met een op de herinnering aan de Holocaust gebaseerde op morele superioriteit.

FINKELSTEIN Norman, *The Holocaust industry. Reflections on the exploitation of jewish suffering*, London, New York, Verso, 2000, 150p.

FRANKENBERGER Tamara, *Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen*, Münster, Westfälisches Dampfboot, 1998, 227p.

FRANKEN Henders, *Toch met Duitsers gepraat*, Zutphen, Hameland Pers, 1999, 255p.

Henders Franken (1927) zat op het lyceum in Zutphen toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak. Een oorlog die ze zonder kleerscheuren zou doorstaan, maar die ze wel in vele facetten meemaakte. Dit alles levert een serie korte autobiografische verhalen op die zich in vreedstijd nooit zouden afgespeeld hebben. Samen geven zij een realistisch beeld van het leven tijdens de oorlog in het oosten des lands.

In 1939 ziet Henders de Hollandse soldaten de Ijssellinie bemannen, terwijl de oorlogsdreiging toeneemt. In mei 1940 is zij getuige van de onafwendbare bezetting. Zoals alle scholieren in die tijd is Henders Franken meer bezig met het verloop van de oorlog dan met de school. Eén droom beheerst haar leven : de bevrijding door de geallieerden. En met Duitsers praten, dat deed je niet.

Toch komt het op school geleerde Duits onverwacht van pas als na de geallieerde invasie de bezetter aan de terugtocht begint. In de boerderij van Henders' ouders worden Duitse jongens ingekwartierd en Duits spreken is plots een noodzaak. Maar als in mei 1945 de lucht zwanger is van het voorjaar, komt Hender's droom van vrijheid uit.

FÜLLBERG-STOLBERG Claus, JUNG Martina, RIEBE Renate, SCHEITENBERGER Martina, *Frauen in Konzentrationslagern, Bergen-Belsen, Ravensbrück*, Bremen, Temmen, 1994, 347p.

Niemand is gespaard gebleven van de nazibarbarij : mannen, vrouwen, kinderen. Op basis van een onderzoek naar de deportatie van vrouwen in de concentratiekampen van Ravensbrück en Bergen-Belsen tonen deze essays aan dat de vrouwen zijn blootgesteld geweest aan een bijzondere vorm van vervolging.

FULLENBAUM Max, *Le Petit Livre des casseurs*, [s.l.], Editions Mille et une Nuits, 1994, 61p.

FULLENBAUM Max, *Mohair. Le livre relié*, Poissy, Max Fullenbaum, [s.d.], [s.p.]

GARGINI Aitanga Petrucciani, SIMONI Anna Turi (Editeur), *La figlia di Olga e Leo*, Pistoia, Editrice C.R.T. - Conscienza Realtà Testimonianza, 2001, 181p.

GATTI Armand, *Les 7 possibilités du train 713 en partance d'Auschwitz*, Chambéry, Comp'act, 1989, 196p.

GEBEL Ralf, «*Heim ins Reich*», *Konrad Henlein und der Reichsgau Sudetenland 1938 - 1945*, Munich, Oldenbourg, 1999, 422p.

GELLNER Ernst, *Nationalismus, Kultur und Macht*, Berlin, Siedler, 1999, 184p.

Dit werk geeft een brillante analyse van het fenomeen van het nationalisme zoals het zich in de 19de en 20ste eeuw gemanifesteerd heeft. Nationalisme combineert macht en cultuur en streeft een samengaan na tussen een politieke en een culturele gemeenschap. De nationalistische gedachte heeft het politiek denken van de twee laatste eeuwen in grote mate beïnvloed en heeft geleid tot de bloedige ontsparingen die Europa gekend heeft.

GILIBERTI Giuseppe, *Identité européenne et droits de l'homme*, [s.l.], France Libertés Fondation Danielle Mitterrand, 1997, 129p.

GILZMER Mechtild, *Camps de femmes, Chroniques d'internées, Rieucros et Brens, 1939 - 1944*, Paris, Editions Autrement, 2000, 269p.

GIRAUDIER Vincent, MAURAN Hervé, SAUVAGEON Jean, SERRE Robert, *Des indésirables. Les camps d'internement et de travail dans l'Ardèche et la Drôme durant la Seconde Guerre mondiale*, Valence, Peuple Libre / Notre Temps, 1999, 480p.

GOLDSTEIN Dany, *Le Guide Juif du voyage*, Vesenz, MJR, 2000, 522p.

GOLDSTEIN Kurt, BALZER, Friedrich-Martin (éd.), *Wir sind die letzten - fragt uns, Kurt Goldstein. Spanienkämpfer; Auschwitz- und Buchenwald-Häftling. Reden und Schriften (1974 - 1999) mit einer autobiografischen Einführung*, Bonn, Pahl Rugenstein, 1999, 253p.

GORD Ana, *Parfum de pluie sur les Balkans. Roman séfaraïde*, Lausanne, Editions l'Age d'homme, 2000, 468p.

GOVAERTS Jo, *Krakow. Culturele hoofdstad van Europa. Een gids*, Amsterdam, Wereldbibliotheek bv, 2000, 143p.

GREENE Joshua, KUMAR Shiva, *Témoigner. Paroles de la Shoah*, Paris, Flammarion, 2000, 295p.

De genocide bestuderen, uitsluitend op basis van de documenten die ons nagelaten zijn door de nazi-bureaucratie, en de getuigenissen van overlevenden negeren, komt in feite neer op een puur speculatieve geschiedschrijving. Gedurende meer dan twintig jaar hebben de onderzoekers van de Universiteit van Yale duizenden overlevenden geïnterviewd en hebben zo een beeld gekregen die de gehele periode van de jodenvervolging omvat, van de opkomst van het nazisme tot de bevrijding van de kampen. Zij geven ons vandaag een merkwaardig werk met getuigenissen uit de eerste hand.

GREMION Pierre, *Intelligence de l'anticommunisme. Le Congrès pour la liberté de la culture à Paris (1950-1975)*, Paris, Fayard, 1995, 645p.

GROHS-MARTIN Silvia, *Silvie*, Amsterdam, Arena, 2001, 389p.

Op het moment dat de Duitsers Oostenrijk bezetten, vertrekt de negentienjarige actrice Silvia Grohs-Martin naar Amsterdam. In de Hollandsche Schouwburg rijst al snel haar ster. Twee jaar later beperken de bezetters de bewegingsvrijheid van de joden, maar de Schouwburg mag als joods theater blijven bestaan. In de omgedoopte Joodsche Schouwburg trekken Silvie, Heintje Davids, Sylvain Poons en anderen iedere avond volle zalen, tot het theater wordt getransformeerd tot deportatiecentrum. Silvie sluit zich aan bij een verzetsgroep en helpt kinderen uit de Schouwburg te ontsnappen. Wanneer ze uiteindelijk naar het neutrale Zwitserland probeert te vluchten, wordt ze verraden. Via Mechelen en Auschwitz komt Silvie in Ravensbrück terecht, waar ze tot de bevrijding vastzit.

Silvie is het intrigerende verhaal van een vrouw die de concentratiekampen overleefde. De voormalige actrice, danseres en zangeres, die momenteel in Los Angeles woont, is een van de hoofdpersonen op Steven Spielbergs cd-rom *Survivors*, en geeft samen met hem lezingen over de Holocaust.

GROSSMAN Vassili, SEMION Lipkine, *La dernière lettre*, suivi de *Les carnets d'Ikonnikov* et de *Un témoignage sur*

le destin de Vassili Grossman, Lausanne, Editions l'Age d'homme, 2000, 127p.

GROSSMAN Vassili, *Pour une juste cause*, Lausanne, Editions l'Age d'homme, 2000, 795p.

GULAND Olivier, ZERBIB Michel, *Nous, Juifs de France*, Paris, Bayard, 2000, 201p.

HABERMAS Jürgen, *La paix perpétuelle. Le bicentenaire d'une idée kantienne*, Paris, Les Éditions du CERF, 1996, 121p.

HAFFNER Sebastian, *Duitsland 1939 : Jekyll & Hyde*, Amsterdam, Jan Mets Uitgeverij, 1999, 231p.

London, 1939. Een ruim dertigjarige Duitse emigrant, een jurist uit Berlijn die kort tevoren met zijn joodse vriendin in Engeland was beland, zet zich aan het schrijven van een boek over het Duitsland dat hij is ontvlucht. Met de adem van de gebeurtenissen in zijn nek, schrijft hij snel en doelmatig. Het boek verschijnt in mei 1940, als Nederland, België en Frankrijk al gevallen zijn. Om zijn achtergebleven familie niet in gevaar te brengen kiest hij een pseudoniem : *Sebastian Haffner*.

Het is het eerste boek in de reeks geschriften van Haffner over de Duitse geschiedenis, internationale politiek en de Tweede Wereldoorlog.

Systematisch en haarscherp analyseert hij de krachtsverhoudingen in Duitsland. Niet alleen geeft hij zijn eerste, direct rake karakterschets van Hitler (potentiële zelfmoordenaar) en de overige nazi-leiders (wier partij zonder Hitler niets voorstelt), maar hij karakteriseert ook de Duitse bevolking. Omdat «de Duitsers» de rol van dader en slachtoffer (Jekyll & Hyde) allebei past, onderscheidt hij hen naar de houding die men tegenover het regime inneemt. Sebastian Haffner verleent in dit boek ongevraagd en onomwonden advies over beleid en propaganda aan Engeland, dat hem gastvrijheid heeft geboden. Hij doet dit in een meesterlijk boek, «een echte Haffner» (Trouw), dat juist door zijn datering een sensatie is om te lezen.

HAFFNER Sebastian, *Het verhaal van een Duitser 1914-1933*, Roeselare, Knack Wereldbibliotheek, 2000, 263p.

«Het verhaal van een Duitser», geschreven door de Duitse journalist Sebastian Haffner (1907-1999) is zonder meer een literaire sensatie. Zijn persoonlijke chroniek

van het opkomende Duitse fascisme maakt begrijpelijk waarom een figuur als Hitler mogelijk werd. Als jonge intellectueel uit de gegoede Berlijnse burgerij maakte hij de gebeurtenissen in Duitse Weimarrepubliek op zijn eigen wijze mee. Een persoonlijk verhaal van een niet-verteld stuk van de Duitse en Europese geschiedenis.

HAZAN Katy, *Les orphelins de la Shoah. Les maisons de l'espoir (1944-1960)*, Paris, Les Belles Lettres, 2000, 418p.

HEIJMANS-VAN BRUGGEN Mariska, *De Japanse bezetting in dagboeken. Vrouwenkamp Ambarawa 6*, Amsterdam, Bert Bakker, 2001, 391p.

Het bijhouden van een dagboek was in de Japanse internerings- en krijgsgevangenkampen tijdens de Tweede Wereldoorlog ten strengste verboden. Bij ontdekking riskeerde men een zware straf. Toch hebben velen het risico genomen. Op basis van een collectie dagboeken van Nederlandse gevangenen hebben een aantal wetenschappers van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie de serie *De Japanse bezetting in dagboeken* samengesteld, die een helder, ontroerend en schokkend beeld geeft van het dagelijks leven tijdens de Japanse bezetting.

Het eerste deel van de serie, *Vrouwenkamp Ambarawa 6*, samengesteld door Mariska Heijmans-Van Bruggen, behandelt het wel en wee van de Europese vrouwen en kinderen die gevangen zaten in kamp Ambarawa 6. Vanaf december 1942 tot december 1945 werden in het plaatsje Ambarawa op Midden-Java in tien barakken van een afgekeurde KNIL-Kazerne, 3.500 vrouwen en kinderen gevangengezet.

De dagboeken uit het kamp zijn geschreven door moeders van middelbare leeftijd, jonge moeders en meisjes in de puberteit. Honger, het gebrek aan nieuws - zowel van familie als over de stand van de oorlog - en angst, werpen een schaduw over de dagboekfragmenten. Een bijzonder treurige gebeurtenis in Ambarawa 6 vond plaats in februari 1944 : negen jonge vrouwen werden toen uit het kamp weggevoerd om in Japanse bordelen te dienen als «troostmeisjes».

De reeks *De Japanse bezetting in dagboeken* verschijnt in het kader van het Historical Research Program Japan and the Netherlands.

HEINRICHS Thomas, *Zeit der Uneigentlichkeit. Heidegger als Philosoph des Fordismus*, Münster, Westphälisches Dampfboot, 1999, 285p.

De filosoof Heidegger (1889-1976) wordt hier voorgesteld als een historisch personage ten einde zijn denkwijze gemakkelijker te kunnen doorgronden. Dit boek richt zich niet alleen naar de geïnteresseerden in de filosofie : het is in de eerste plaats een benadering die zich richt op de politiek. De filosofie van Heidegger, sterk verweven met de ontwikkeling van het fascisme tijdens de jaren '20, was in de eerste plaats een conservatief antwoord op de radicale maatschappelijke ontwikkelingen die zich tijdens de jaren '20 hebben voorgedaan : de opkomst van het fordisme en de consumptie- en de mediamaatschappij. De auteur toont aan dat hierin de principële overeenstemming met het nazisme school. Hij toont eveneens aan hoe de rechterzijde thema's wist in te pikken, zoals deze van de aliënatie, die tot dan vooral een monopolie van de linkerzijde waren.

HOBSBAWM Eric, *Wieviel Geschichte braucht die Zukunft*, München / Wien, Carl Hanser Verlag, 1998, 364p.

HOCKERTS Hans Günter, KAHLENBERG Friedrich (Editeurs), *Akten der Reichskanzlei. Die Regierung Hitler; Band II : 1934/35, vol I + II*, München, Oldenbourg, 1999, 1263p.

HOROWITZ Bernhard, HOROWITZ Laura, POMERANZ Edith, *Stimmen der Nacht, Gedichte aus der Deportation in Transnistrien 1941-1944*, Konstanz, Hartung- Gorre Verlag, 2000, 84p.

HOWARD Dick, *De Marx à Kant*, Paris, PUF, 1995, 425p.

HUBERT Laurence, *Jörg Haider : le successeur ? L'idéologie du parti de la liberté autrichien (FPÖ)*, Bruxelles, Luc Pire, 2000, 111p.

InfoLinks - Die Archiv CD-Rom, Antifaschistische Nachrichten, Bürgerrechte & Polizei, Geheim, ila - Informationsdienst Lateinamerika, junge Welt, Lateinamerika Nachrichten, Links, POONAL, Berlin, Info Pool Network, 1999.

Institut Bischofsheim, *Rêves pour une terre - patrie des hommes intègres pour en finir avec le siècle qui a permis Auschwitz et qui n'a pas tiré la leçon*, Bruxelles, Institut Bischofsheim, 2000, 258p.

IWASZKO Tadeusz, KUBICA Helena, PIPER Franciszek, STRZELECKA Irena, STRZELECKI Andrzej, *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the history of the camp*, Oswiecim, Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000, 451p.

JADOULLE Jean-Louis, BOUHON Mathieu, *Développer des compétences en classe d'histoire*, Louvain-la-Neuve, Unité Didactique de l'Histoire, Apprendre l'Histoire ? n° 3, 2001, 264p.

KANIUK Yoram, *Il commanda l'«Exodus»*, Paris, Fayard, 2000, 285p.

KAPLAN Marion A., *Between Dignity and Despair, Jewish Life in Nazi Germany*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1998, 290p.

De auteur vertelt de geschiedenis van de Duitse Joden : het ambigue perspectief van de Joden die hun leven proberen te richten naar een wereld die steeds meer naar de dementie evolueerde. De hamvraag waarop de auteur van dit boek probeert een antwoord te ontwikkelen : «Waarom zijn de Joden er niet eerder vertrokken ?». Dit boek geeft ons een indringend beeld van wat het is geweest om «Jood» te zijn onder het nazistische Duitsland.

KERSHAW Ian, *Hitler, 1936 - 1945 : vergelding*. Utrecht, Het Spectrum, 2001, 1200p.

In zijn monumentale Hitler-biografie portretteert Ian Kershaw de figuur van Hitler als een monumentale gokker, die de macht alleen met de medeplichtigheid van velen kon verwerven en behouden. *Hitler, 1936-1945 : Vergelding* is het vervolg op het eerder verschenen eerste deel dat onder de titel *Hoogmoed* op de markt werd gebracht. In weerwil van de talloze psychologiserende, filosofische of morele bespiegelingen probeert Kershaw de figuur van Hitler te benaderen vanuit een historisch perspectief. De auteur toont ons de «Führer» als een ongeëvenaard acteur, als een persoon zonder noemenswaardig privé-leven, die niets anders voorstelde dan de perfect uitgekende rol die hem door de nazi-propaganda werd opgedrongen. De rol van de *power elite*, van zij die toegang hadden tot de macht - de industriëlen en het leger - is van doorslaggevend belang geweest in de doorbraak van Hitler. Hitler zag zichzelf ook als een leidende figuur die gedreven werd door de Voorzienigheid en zijn mis lukkingen werden systematisch toegeschre-

ven aan «joodsbolsjewistische comploteurs» of aan het verraad van de Duitse legertop bij een militaire nederlaag. Uiteindelijk bleek de beslissing om de Sovjet-unie aan te vallen in de zomer van 1941 niet meer te zijn dan een gok, die uiteindelijk tot zijn ondergang zou leiden.

KERSHAW Ian, LEWIN Moshe (dir), *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, 369p.

KERTESZ Lilly, *Von den Flammen verzehrt, Erinnerungen einer ungarischen Jüdin*, Bremen, Donat, 1999, 266p.

KESSLER Herbert Zwi, *Der Weg ins Ungewisse : Von Berlin nach Holland und Belgien, Erinnerungen eines jüdischen Flüchtlingskindes 1928-1945*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 2000, 510p.

KEVLES Daniel J., *Au nom de l'eugénisme. Génétique et politique dans le monde anglo-saxon*, Paris, Presses Universitaires de France, Science, 1995, 582p.

KIELAR Wieslaw, *Anus Mundi, gevangene nummer 290 overleefde vijf jaar Auschwitz*, Alphen aan den Rijn, A. W. Sijthoff, 1980, 423p.

KLESTIL Thomas, *Themen meines Lebens, Österreich auf dem Weg ins nächste Jahrtausend*, Graz, Styria, 1997, 175p.

KLOTZ Johannes (Editeur), *Schlimmer als die Nazis ?, «Das Schwarzbuch des Kommunismus» und die neue Totalitarismusdebatte*, Köln, PapyRossa, 1999, 208p.

«Socialisme en communisme zijn nog slechter dan het fascisme». Met deze verklaring laat het enkele jaren geleden gepubliceerde «Zwartboek van het Communisme» de gangbare vergelijkingen tussen «rood» en «bruin» ver achter zich. De auteurs leggen uit waarom het concept totalitarisme vandaag opnieuw in vraag wordt gesteld, en stellen o.m. dat dit mogelijk is doordat er al te gemakkelijk voorbij wordt aan Auschwitz en de Duitse vernietigingsoorlog. De auteurs maken gebruik van een overvloedige documentatie om de geschiedenis van de totalitaire theorie te reconstrueren en leggen uit waarom dit concept de laatste jaren opnieuw in de belangstelling is komen te staan.

KLOTZ Johannes, WIEGEL Gerd (Editeurs), *Geistige Brandstiftung ? Die Walser-Bubis-Debatte*, Köln, PapyRossa, 1999, 140p.

KLÜGER Ruth, *Refus de témoigner, Une jeunesse*, Paris, Viviane Hamy, 1997, 317p.

KNOPP Guido, *Les complices d'Hitler*, Paris, Jacques Grancher, 1999, 316p.

Guido Knopp is een gerenomeerd journalist en een gekend presentator op de Duitse televisie. Hij is de auteur van verschillende documentaires over het Derde Rijk, waarvan een aantal ook op de VRT werden uitgezonden. In dit boek geeft Knopp een beeld van de medeplichtigen van Hitler : Göring, Goebbels, Himmler, Hess, Speer et Dönitz. De auteur deed meer dan tweeduizend interviews om dit boek samen te stellen. De illustraties zijn van een bijzondere kwaliteit.

KNOPPER Françoise, MERLIO Gilbert (teksten verzameld door), *Le National-socialisme : une révolution*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 1997, 264p.

KNOCKA Jürgen (Dirigé par), *Les bourgeoisies européennes au XIXème siècle*, Paris, Belin, 1996, 415p.

KNORR Lorenz, *Rechtsextremismus in der Bundeswehr. Deutsches Militär - von Massenmördern geprägt ?*, Frankfurt, VAS, 1998, 270p.

KOLIN Andrew, *One family : before and during the Holocaust*, Lanham, University Press of America, 2000, 189p.

KONOPNICKI Guy, *Le jour où Haider...*, Monaco, Editions du Rocher, 2000, 123p.

KRAUS Stefan, *NS-Unrechtsstätten in Nordrhein-Westfalen*, Essen, Klartext-Verlag, 1999, 143p.

Meestal wordt de nationaal-socialistische tirannie en het vernietigingssysteem van Auschwitz, Treblinka, Dachau of Neuengamme in één woord genoemd. Wanneer we evenwel dieper ingaan op de zaken dan moet we vaststellen dat deze plaatsen slechts een laatste stadium waren in een lange keten die teruggaat tot de Duitse steden en gemeenten. Dit werk onderzoekt het kampensysteem vanuit zijn regionale oorsprong en baseert zich daarvoor op gedetailleerde informatie over de kampen en de gevangnissen in het Rijnland en in Westfalen.

La Belgique et les Droits de l'homme, [Bruxelles], Ministère des Affaires Etrangères, 1978, 86p.

LACOUTURE Jean, *Le témoignage est un combat. Une biographie de Germaine Tillion*, Paris, Seuil, 2000, 339p.

LANCASTER Joanna, Mc DONOUGH Richard (ed.), *Holocaust, Sound archive oral history recordings*, London, Trustees of the Imperial War Museum, 2000, 279p.

LASIK Aleksander, PIPER Franciszek, SETKIEWICZ Piotr, STRZELECKA Irena, *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the history of the camp*, Oswiecim, Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000, 363p.

LAQUEUR Walter (Editeur), *The Holocaust Encyclopedia*, New Haven, Yale University Press, 2001, 765p.

Deze encyclopedie is een waar referentiewerk en geeft een overzicht van alle kwesties die verband houden met de Shoah. Verschillende eminente auteurs, zoals Raul Hilberg en Saul Friedlander, hebben aan het werk hun medewerking verleend. De encyclopedie bevat ook een volledige chronologie van de gebeurtenissen die zich tussen 1933 en 1945 hebben afgespeeld, alsook een vrij actuele bibliografie. Het geheel is verlucht met heel wat onuitgegeven beeldmateriaal.

LEBEAU Paul, *Etty Hillesum, Un itinéraire spirituel, Amsterdam 1941 - Auschwitz 1943*, Namur / Bruxelles, Fidélité / Racine, 1999, 210p.

LE BIHAN Adrien, *Auschwitz Graffiti*, Paris, Flammarion, 2000, 125p.

LECOURT Dominique, *Les piètres penseurs*, Paris, Flammarion, 1999, 215p.,

LE GOFF Jacques, *Patrimoines et passions identitaires*, Paris, Fayard, 1998, 445p.

LE PIRONNEC Jean, *Les signes du destin. Matricule 13842 IB*, Paris, Editions des Ecrivains, 1999, 171p.

LIBLAU Charles, *Die Kapos von Auschwitz*, Oswiecim - Auschwitz, Staatliches Museum Auschwitz Birkenau, 1998, 146p.

LIEBRECHT Savyon, *Ein Mann und eine Frau und ein Mann*, München, dtv, 2000, 279p.

LINDEPERG Sylvie, *Les écrans de l'ombre. La Seconde Guerre mondiale dans le cinéma français (1944-1969)*, Paris, CNRS Editions, 1997, 443p.

LOURIE Richard, *De autobiografie van Stalin*, Amsterdam, Uitgeverij Byblos, 2000, 240p.,

Richard Lourie geeft ons in zijn werk een psychologische schets van Stalin, natuurlijk fictief, maar daarom niet minder aangrijpend. We zien de jonge Stalin vechtend voor rehabilitatie nadat hij naar Siberië verbannen is, we leren Stalin kennen als een vriendelijke man voor vrienden, en zien de ontwikkeling van zijn paranoia, wanneer het om macht gaat. We zien hoe Stalin de zoon van Trotski laat vergifigen door diens naaste medewerker, en leren zijn boosaardige geest van binnenuit kennen. Stalin is een exponent van een cultuur die ons vreemd is, waar de waarde van het individu niet veel betekenis heeft en democratie net zo exotisch is als Japanse sushi's in de Achterhoek.

LUTZ Felix Philipp, *Das Geschichtsbewußtsein der Deutschen, Grundlagen der politischen Kultur in Ost und West*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, Beiträge zur Geschichtskultur, 2000, 423p.

MAALOUF Amin, *Les identités meurtrières*, Paris, Bernard Grasset, 1998, 210p.

MAINARDIS Fulvia, *Giovani Epigrafisti, Leggere e interpretare - Le iscrizioni dell'orto lapidario - Di Trieste*, Comune Di Trieste, Civici Musei Di Storia Ed Arte, 2000, 69p.

MAOUS Françoise, *Coma Auschwitz, n° 5533*, Genève, Le Comptoir, 1996, 182p.

Françoise Maous, een overlevende van Auschwitz-Birkenau, is haar herinneringen beginnen op papier zetten vanaf 1946. Zij verhaalt haar arrestatie, de aankomst in Birkenau, de douches, de quarantaine, de Kommandos, het Revier en de uiteindelijke bevrijding. Dit boek geeft een bewogen en authentieke getuigenis over de deportatie, over deze «comateuze toestand tussen leven en dood» zoals ze die periode noemt. Met haar getuigenis, die pas in 1996 werd gepubliceerd, hoopte Françoise Maous de revisionistische stromingen te kunnen tegengaan.

MARTINI Carlo M., *Auschwitz et le Silence de la Croix*, Saint- Maurice, Editions Saint- Augustin, 1999, 100p.

MATHOT René, *Au ravin de loup. Hitler en Belgique et en France mai-juin 1940*, Bruxelles, Racine, 2000, 321p.

MECKLENBURG Jens (Editeur), *Was tun gegen rechts*, Berlin, Elefant Press, 1999, 248p.

MECKL Markus, *Helden und Märtyrer. Der Warschauer Ghettoaufstand in der Erinnerung*, Berlin, Metropol Verlag, 2000, 168p.

MESNARD Philippe, *Conscience de la Shoah. Critique des discours et des représentations*, Paris, Editions Kimé, 2000, 419p.

MESTAN Prof. Dr. Pavol, *Antisemitism in Slovak Politics, (1989-1999)*, Bratislava, Museum of Jewish Culture - SNM Múzeum Židovskej Kultúry, 2000, 287p.

MICHALOWSKI-DYAMANT Maryla, *Mémorial des Morts sans Tombeau*, Luxembourg, Lëtzebuurger Land Editions, 2000, 191p.

MICHLIN Gilbert, *Aucun intérêt au point de vue national. La grande illusion d'une famille juive en France*, Paris, Albin Michel, 2001, 157p.

MIQUEL Pierre, *39-45, 1000 photographies inédites*, [s.l.], Editions du Chêne, 1996, 268p.

MOMIGLIANO Arnaldo, *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*, Paris, Gallimard, 1993, 482p.

MONCOND' HUY Dominique (Ed.), *Les camps et la littérature. Une littérature du XXème siècle*, Poitiers, La Licorne, 1999, 265p.

MONCOND' HUY Dominique (Ed.), *Les Écrivains Juifs Autrichien - Judentum und Österreichische Literatur, du Vormärz à nos jours - vom Vormärz bis zur Gegenwart*, Poitiers, La Licorne, 2000, 318p.

MOURIAUX René (Ed.), *Fascismes. Un siècle mis en abîme. Mauvais temps. Débats et combats contre le fascisme et pour la démocratie*, Paris, Syllepse, 2000, 286p.

MYFTIU Mehmet, *Léka un enfant partisan. De Tirana au camp de Pristina*, Montricher, Noir sur Blanc, 1999, 251p.

NAEF Josselyne, *Diart Frédéric*, [s.l.], Josselyne, Editions NAEF 2000, 32p.

NEWMAN Ken, *Swiss wartime work camps. A collection of eyewitness Testimonies 1940-1945*, Zurich, Verlag Neue Zürcher Zeitung, 1999, 230p.

NIEWYK Donald, NICOSIA Francis, *The Columbia Guide to the Holocaust*, New York, Colombia University Press, 2000, 473p.

Dit boek kan gezien worden als een inleiding op de problematiek van de Holocaust. Er wordt een antwoord gegeven op belangrijke vragen : welke zijn de historische wortels van de Holocaust ? Hoe en waarom is de «Endlösung» mogelijk geweest ? Waarom zijn de indirect betrokkenen niet tussen beide gekomen ? Men vindt er eveneens een chronologie van de gebeurtenissen, een tweehonderdtal korte levensbeschrijvingen en een bibliografie.

NOTHOMB Paul, *Malraux en Espagne*, Paris, Phébus, 1999, 156p.

NOIRIEL Gérard, *Les origines républicaines de Vichy*, Paris, Hachette, 1999, 335p.

NOLTE Ernst, *La guerre civile européenne 1917-1945. National-socialisme et bolchevisme*, Paris, Editions des Syrtes, 2000, 665p.

NOVICK Peter, *The Holocaust in American Life*, Boston - New-York, Houghton Mifflin, 1999, 373p.

OFFEN Jack I., *Holocaust. The Denial of the Holocaust its French Origins and its Proliferation*, Ramat-Gan, Bar-Ilan University, 1999, 128p.

OLER Alexandre, *Un Génocide en Héritage*, Paris, Wern, 1998, 124p.

ONDRICHOVA Lucie, *Fredy HIRSCH : Von Aachen über Düsseldorf und Frankfurt am Main durch Theresienstadt nach Auschwitz-Birkenau : Eine jüdische Biografie 1916-1944*, Konstanz, Hartung- Gorre, 2000, 116p.

OTT Ulrich (Editeur), *Karl Kraus. Eine Ausstellung des Deutschen Literaturarchivs im Schiller- Nationalmuseum*, Marbach am Neckar, Deutsche Schillergesellschaft Marbach am Neckar, 1999, 529p.

PASS Walter, SCHEIT Gerhard, SVOBODA Wilhelm, *Orpheus im Exil. Die Vertreibung der österreichischen Musik von 1938 - 1945*, Wien, VG - Verlag für Gesellschaftskritik, 1995, 409p.

PAULSSON G. Steve, *The Holocaust Exhibition at the Imperial War Museum*, London, Imperial War Museum, 2000, 47p.

PELINKA Anton, WEINZIERL Erika (Editeurs), *Das grosse Tabu, Österreichs Umgang mit seiner Vergangenheit*, Wien, Verlag Österreich, 1997, 197p.

PERMEZEL Bruno (Ed.), *Montluc. Antichambre de l'inconnu (1942-1944)*, Lyon, BGA Permezel, 1999, 296p.

PESKINE Brigitte, *Buena Familia*, Paris, NIL, 2000, 282p.

PHILIPP Grit, *Kalendarium der Ereignisse im Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück 1939 - 1945*, Berlin, Metropol, 1999, 350p.

PIPER Franciszek, *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the history of the camp*, Oswiecim, Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000, 282p.

PONCHAUD François, *Cambodge, année zéro*, Paris, Editions Kailash, 1998, 313p.

POSSELT Ralf-Erik, SCHUMACHER Klaus, *Projekthandbuch : Gewalt und Rassismus*, Mülheim an der Ruhr, Verlag an der Ruhr, 1993, 350p.

PROKLA, *Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft, n° 115 : Totalitarismus und Liberalismus*, Münster, Westfälisches Dampfboot, 1999, 168p.

PROST Antoine, *Douze leçons sur l'histoire*, Paris, Seuil, 1996, 330p.

RAJK Klara, *Den Kampfgeist nie verloren, Jüdische Schicksale in Ungarn 1910-1999*, Konstanz, Hartung- Gorre Verlag, 2000, 74p.

RAZUMOVSKY Dorothea Gräfin, *Der Balkan, Geschichte und Politik seit Alexander dem Großen*, München, Piper, 1999, 421p.

REGLER Gustav, *Gustav Regler Werke Band 4 - Der grosse Kreuzzug, Tagebuch 1937. Aus dem spanischen Bürgerkrieg*, Basel, Frankfurt am Main, Stroemfeld, Roter Stern, 1996, 767p.

REICH-RANICKI Marcel, *Mijn leven*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Backer, 2000.

RENAUT Alain (Ed.), *Histoire de la Philosophie Politique Tome 3*, Paris, Calmann-Levy, 1999, 414p.

RENOUARD Jean- Pierre, *Un costume rayé d'enfer*, Paris, Editions du Félin, 2001, 142p.

RICOEUR Paul, *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris, Seuil, 2000, 675p.

RIEGEL Paul, VAN RINSUM Wolfgang, *Deutsche Literaturgeschichte. Band 10. Drittes Reich und Exil*, München, dtv, 2000, 302p.

RIOUX Jean-Pierre, SIRINELLI Jean-François, *Pour une histoire culturelle*, Paris, Seuil, 1997, 455p.

RITTNER Carol, SMITH Stephen D., STEINFELDT Irena, *The Holocaust and the Christian World. Reflections on the past challenges for the future*, Londres, Kuperard, 2000, 278p.

ROBIN Régine, *L'immense fatigue des pierres*, Montréal, XYZ, 1999, 220p.

ROL Ruud van der, VERHOEVEN Rian, *Anne Frank*, Amsterdam, Anne Frank Stichting, 1998, 64p.

ROL Ruud van der, VERHOEVEN Rian, *Anne Frank : une vie*, Amsterdam, Fondation Anne Frank, 1992, 63p.

ROZENBLUM Serge-Allain, *Theodor Herzl. Biographie*, Paris, Editions du Félin, 2001, 694p.

SAERENS Lieven, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, Lannoo, 2000, 847p.

Het is algemeen bekend dat tijdens de Tweede Wereldoorlog ongeveer 45 % van de joodse bevolking in België werd gedeporteerd. Het Antwerpse cijfer ligt evenwel opvallend hoger : daar werd minstens 65 % van de joden het slachtoffer van de Endlösung. Dat is veel, vooral als je weet dat tot in de jaren 1920 in de stad een vrij tolerant klimaat heerste tegenover 'vreemdelingen'. De grote toename van joden in de 'wereldstad' die Antwerpen toen was, leidde niet automatisch tot antisemitisme op grote schaal. Dat in Antwerpen talrijke joodse flaminganten actief waren, spreekt in die context boekdelen. *Vreemdelingen in een wereldstad* beschrijft hoe de vreemdelingenhaat de kop opsteekt in het Antwerpen van de jaren 1930, zich aanvankelijk vooral nestelt in kringen van Belgisch-nationalisten, en niet in die van het ver-

draagzamer Vlaams-nationalisme, en uiteindelijk een catastrofaal culminatiepunt bereikt tijdens de bezetting. In navolging van historicus Raul Hilberg concentreert Lieven Saerens zich op de rol van wat hij 'de omstaanders' noemt, de vele getuigen van de misdaden van de bezetter, die stilzwijgend overgingen tot een 'politiek van het minste kwaad'. De lakse houding van vele gezagsdragers en het gebrek aan (passief) verzet in het algemeen waren uiteindelijk bepalend voor het hoge Antwerpse deportatiecijfer. Op basis van een onderzoek in de politiearchiven toont Lieven Saerens aan dat het politiecurs zelfs actief zijn medewerking verleende aan diversen jodenrazzia's, en dat de overheidsinstanties daarvan op de hoogte waren. De auteur laat echter evenzeer de 'redders' tot hun recht komen, Antwerpenaren die belangeloos hun leven waagden om hun joodse bureu te helpen.

SALMONS Paul, *Reflections. An inter-disciplinary scheme of work for teaching the Holocaust*, London, Imperial War Museum, 2000, 196p.

SCHIFF Tobias, *Retour sur un lieu que je n'ai jamais quitté*, Paris, Benoît Jacob, 2000, 240p.

SCHNEIDER Wolfgang (Ed.), «Vernichtungspolitik». *Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland*, Hamburg, Junius/Hamburger Institut für Sozialforschung, 1991, 199p.

SCHREIBER Marion, *Stille Rebellen : Der Überfall auf den 20. Deportationszug nach Auschwitz*, Berlin, Aufbau, 2000, 352p.

SEBASTIAN Mihail, *Journal 1935-1944*, Paris, Stock, 1998, 573p.

SEPHIHA Haïm Vidal (Ed.), *Du miel au fiel. Contes Judéo-Espagnols*, Paris, Editions Bibliophane, 1992, 163p.

SHOHAM Giora S., *Walhalla, Golgotha, Auschwitz. Über die Interdependenz von Deutschen und Juden*, Wien, Verlag Österreich, 1995, 342p.

Sigmund Freud Museum, *Katalog*, Vienne, Christian Brandstätter, 1994, 112p.

SINGER Katie, *Een volmaakt gebroken hart*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 2000, 347p.

SIONGERS Jessy, KAVADIAS Dimokritos, *Les jeunes contre l'exclusion. Une expérience politique*, Bruxelles, Editions Labor, 2000, 215p.

SIONGERS Jessy, KAVADIAS Dimokritos, *Proeve(n) van politiek, Jongeren tegen de sociale uitsluiting van jongeren*, Brussel, Labor, 2000, 210p.

SITRUK Joseph Grand rabbin, *Chemin faisait...*, Paris, Flammarion, 1999, 383p.

SPERBER Manès, *Wie eine Träne im Ozean - Romantrilogie : Der verbrannte Dornbusch. Tiefer als der Abgrund. Die verlorene Bucht*, München, DTV Deutscher Taschenbuchverlag, 2000, 1033p.

STRAUSS Léo, KOJEVE Alexandre, XENOPHON, *De la tyrannie. Hiéron de Xénophon suivi de Tyrannie et Sagesse*, Paris, Gallimard, 1999, 344p.

STRZELECKI Andrzej, STRZELECKA Irena, NIESSNER Wladyslaw, *The Architecture of Crime. The «Central Camp Sauna» in Auschwitz II-Birkenau*, Oswiecim, Auschwitz-Birkenau State Museum, 2001, 204p.

SUGANAS Odile, *Mosaïque ou reconstitution d'une mémoire*, Paris, Graphein, 2000, 112p.

SULTANO Gloria, *Wie geistiges Kokain... Mode unterm Hakenkreuz*, Wien, Verlag für Gesellschaftskritik, 1995, 369p.

SWIEBOCKI Henryk, *Auschwitz 1940-1945. Central Issues in the history of the camp*, Oswiecim, Auschwitz-Birkenau State Museum, 2000, 388p.

SZPILMAN Wladyslaw, *Le pianiste. L'extraordinaire destin d'un musicien juif dans le ghetto de Varsovie, 1939 - 1945 ; gevolgd door Journal de Wilm Hosenfeld [uitreksels]*, Paris, Robert Laffont, 2001, 264p.

September 1939 : Warchau wordt vernietigd onder de Duitse bombardementen. Vooraleer de nationale radio definitief het zwijgen wordt opgelegd weerklinkt nog een laatste uitzending : een Nocture van Chopin, gespeeld door de Joodse pianist Wladyslaw Szpilman. Szpilman maakt achtereenvolgens het ghetto mee, de uitroeiing van zijn familie, de opstand van Warchau en de vernietiging van de stad door de Duitsers. Doorheen koude, honger en eenzaamheid ontmoet hij in 1945 de man die hem het leven gered heeft : Wilm Hosenfeld, een Duits

officier. Na zijn publicatie in 1946 is dit boek onder de censuur van het communistisch regime gevallen. Het heeft vijftig jaar geduurd vooraleer deze sobere en ontroerende tekst opnieuw kon verschijnen. Wladyslaw Szpilman kende een internationale carrière als componist en pianist. Hij overleed in juli 2000.

TASCHEN Angelika (Ed.), *Leni Riefenstahl - Cinq Vies - Fünf Leben - Five Lives. Une Biographie en images*, Köln, Taschen, 2000, 336p.

THATCHER Nicole, *A literary analysis of Charlotte Delbo's concentration camp re-presentation*, Lewin, Queenston, Lampeter, The Edwin Melle Press, 2000, 208p.

The Commission on Jewish Assets in Sweden at the Time of the Second World War - Ministry of Foreign Affairs, *Sweden and Jewish Assets, Final Report from the Commission on Jewish Assets in Sweden at the Time of the Second World War*, Stockholm, The Printing Works of the Cabinet Office and Ministries, 1999, 291p.

THIBAUT Richard, *LOUPIAC Charlotte, Itinéraire clandestin dans la France occupée (1940-1944)*, Biarritz, Atlantica, 1999, 198p.

TIMMERMANN Heiner, *Nationalismus und Nationalbewegung in Europa 1914-1945*, Berlin, Duncker & Humboldt, 1999, 578p.

TODOROV Tzvetan, *Facing the Genocide. Moral Life in the Concentration Camps*, London, Phoenix, 1999, 307p.

TRAVERSO Enzo, *Le Totalitarisme. Le XXème siècle en débat*, Paris, Seuil, 2001, 923p.

TRAVERSO Enzo, *Understanding the Nazi Genocide. Marxism after Auschwitz*, London, Pluto Press, 1999, 152p.

Enzo Traverso, professor in de politieke wetenschappen aan de Universiteit van Amiens, stelt het idee in vraag dat de nazistische, racistisch gefundeerde uitroeiingspolitiek de ultieme uitdrukking zou zijn van het moderne kapitalisme in zijn rationale realisatie. De auteur poneert dat de oude door de Europese marxisten geformuleerde slogan «Socialisme of Barbarij» compleet moet herzien worden in het licht van Auschwitz, de goelag of Hiroshima. De keuze die wij vandaag moeten maken situeert zich niet meer tussen de vooruitgang van de beschaving of het afglijden naar een maatschappij der

wilden, maar wel tussen een socialisme, opgevat als een nieuwe beschaving, en een socialisme, dat elke individuele wil vernietigt en de menselijke waardigheid uitholt. Traverso ziet in de opstand van het ghetto van Warchau het beeld dat er ons moet toe aanzetten om eveneens in opstand te komen ; niet in de optiek van de onvermijdelijke overwinning, maar wel als ethisch imperatief.

TRIMBUR Dominique, *De la Shoah à la réconciliation ? La question des relations RFA - Israël (1949 - 1956)*, Paris, CNRS, 2000, 447p.

VAN DER ZEE Nanda, *De kamergenoot van Anne Frank*, Soesterberg, Aspekt, 2001, 94p.

In *De kamergenoot van Anne Frank* beschrijft de bekende Nederlandse historica Nanda Van der Zee, het aangrijpende leven van «Dussel», de tandarts met wie Anne Frank twee jaar de kamer in het Achterhuis deelde.

De geschiedenis van dit boek begon op avontuurlijke wijze toen in het najaar van 1987 op het Waterlooplein in Amsterdam een unieke vondst werd gedaan : de brieven en foto's van 'Dussel', Fritz Pfeffer, die we allemaal kennen uit het wereldberoemde *Dagboek van Anne Frank*. Aan de hand van dit unieke materiaal en met medewerking van Peter Pepper, de zoon van 'Dussel', reconstrueerde Nanda Van der Zee diens verblijf in het Achterhuis en constateerde hierbij dat de werkelijkheid een andere bleek te zijn dan deze die Anne Frank in haar dagboek schilderde. *De Kamergenoot* is een belangrijke aanvulling op één van de belangrijkste documenten uit de Tweede Wereldoorlog. Het geheel is geïllustreerd met foto's waarop de historica de hand wist te leggen.

VAN DER ZEE Nanda, *De herfst van een voyeur*, Soesterberg, Aspekt, 2001, 73p.

VANWELKENHUYZEN Jean, *Les tumultes d'un siècle*, Bruxelles, Editions Complexes, 2000, 273p.

VARON Laura, *The juderia. A Holocaust Survivor's Tribute to the Jewish Community of Rhodes*, Westport, Praeger, 1999, 166p.,

VERBEECK Georgi (red.), *De verdwenen gaskamers. De ontkenning van de Holocaust*, Leuven/Amersfoort, 1997, 190p.

De ontkenning van de Holocaust - de volkerenmoord op de joden door het nationaal-socialistische regime tijdens de Tweede Wereldoorlog - heeft een publiek debat op gang gebracht, waarbij minstens twee belangrijke principes in het geding zijn ; enerzijds de herinnering aan onzeglijke gruweldaden en anderzijds de vrijheid van meningsuiting.

In dit boek wordt het fenomeen van de Holocaust-ontkenning belicht en verklaard door verschillende auteurs. Wat betekenen 'revisionisme' en 'negationisme' ? Hoe wordt hun invloed bestreden ? Vormen wetgevende maatregelen een juist antwoord op deze uitdaging ?

Theoretische bijdragen worden aangevuld met een overzicht van de situatie in België, Frankrijk, Nederland en Duitsland.

VERHOEVEN Rian, *De restauratie van het Anne Frank Huis. «Een huis met een verhaal»*, Amsterdam, Anne Frank Stichting, 1993.

VIRGILI Fabrice, *La France «virile». Des femmes tondues à la libération*, Paris, Payot & Rivages, 2000, 392p.

VOS Louis, DEPREZ Kas, (red.), *Nationalisme in België. Identiteiten in beweging 1780 - 2000*, Antwerpen, Houtekiet, 1999, 352p.

VOUTEY Maurice, *L'ère hitlérienne. Chronologie 1889-1948*, Paris, Graphein - FNDIRP, 2000, 349p.

WAHL Alfred, *Les forces politiques en Allemagne XIXe - XXe siècle*, Paris, Armand Colin, 1999, 368p.

WEINSTOCK Nathan, *Couleur espérance. La mémoire ouvrière juive autour de 1900*, Genève, Metropolis, 2000, 347p.

WEISENBORN Günter, *Une Allemagne contre Hitler*, Paris, Editions du Félin, 2000, 392p.

WEISS HALIVNI David, *Le Livre et l'Épée. Une vie d'étude à l'ombre de la Shoah*, Monaco, Le Rocher, 1999, 177p.

In dit boek vertelt David Weiss Halivni over een leven dat gewijd geweest is aan de studie van de Talmud. Als klein kind leeft hij in armoedige omstandigheden in een klein stadje in het Noorden van Transylvanië. Het is zijn grootvader die hem inwijdt in de studie van de Talmud. In 1944, op 16-jarige leeftijd wordt hij gedeporteerd naar een concentratiekamp. Hoewel hij er niet

zo veel woorden aan besteed zal deze ervaring zijn hele leven determineren. Na de bevrijding wijkt hij uit naar de Verenigde Staten waar hij zowel universiteitsstudies als lessen aan de yeshiva volgt. In dit boek geeft deze eminente talmudist zijn bewogen levensverhaal, waarin passie en lijden in mekaar overgaan.

WILTZER Pierre-Marcel, *Sous les feux croisés : Parole de Préfet*, Chambéry, Comp'act, 1999, 222p.

WITTE Els, CRAEYBECKX Jan, MEYNEN Alain, *Political History of Belgium from 1830 onwards*, Brussel, VUB Press, Antwerpen, Standaard Uitgeverij, 2000, 297p.

WITTGENSTEIN Ludwig, *Remarques sur le Rameau d'Or de Frazer*, Genève, l'Age d'Homme, 1982, 124p.

ZANDMAN Félix, *Il y a toujours un lendemain, Rescapé de l'Holocauste, chercheur scientifique en France, devenu fondateur et président d'une multinationale cotée à Wall Street*, Paris, Editions du Félin, 1999, 393p.

ZANGWILL Israël, *Rêveurs du Ghetto II*, Bruxelles, Editions Complexe, 2000, 328p.

ZUCCOTTI Susan, *Under His Very Windows. The Vatican And The Holocaust In Italy*, New Haven, Yale University Press, 2000, 408p.

Paus Pius XII is meermaals bekritiseerd geweest omwille van zijn stilzwijgen over de uitroeiing van de Joden tijdens de tweede wereldoorlog. In dit werk onderzoekt Susan Zuccotti op minutieuze wijze welke geheime onderhandelingen er werden gevoerd door de Paus en zijn assistenten van het Staatssecretariaat van het Vaticaan om de Italiaanse Joden te helpen. Dit zeer gedocumenteerde en objectieve boek geeft een genuanceerd antwoord op heel wat onopgeloste vragen en geeft een nieuw beeld van de politieke opstelling van de leiding van de katholieke Kerk.

ZYTNICKI Colette, *Les Juifs à Toulouse entre 1945 et 1970. Une communauté toujours recommencée*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 1998, 391p.